

Tarihi Kökenleri, Gelişim Seyri ve Barış İnsiyatifleri Bağlamında Ermenistan'ın Azerbaycan'a Yönelik İşgal Politikaları (1987-2010)

Musa Kasımlı*

1980'li yılların ortalarından itibaren Sovyetler Birliğinde gelişen olayları fırsat kullanan Ermenistan, diğer bir Birlik cumhuriyetinin, Azerbaycan'ın içişlerine müdahale ederek coğrafi, siyasi, etnik ve kültürel anlamda Azerbaycan'ın tarihi topraklarından olan Dağlık Karabağ'ı ilhak etmek amacıyla uydurma iddialar ileri sürdü. Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ bölgesi Karabağ adlandırılan coğrafi arazinin bir kısmını oluşturuyor: Güneyden Araz nehri, kuzeyden Kura nehrine ve doğuda her iki nehrin kovuştuğu noktaya dek, batıda Küçük Kafkas dağlarına dek uzayan araziye kapsar. 1918 yılında Güney Kafkasya'da Ermenistan adlı coğrafi siyasi alan söz konusu değildi ve Dağlık Karabağ hiçbir zaman Ermenistan'ın ve Ermeni ahalinin etki altında olmamıştır.

Tarihe Kısa Bakış

Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'a yönelik işgal planlarının kökeni Rusya'nın sö-

mürgecilik politikasına dek uzar. Çok eski zamanlardan 19. yüzyılın başlarında Rusya tarafından işgal olunana dek Karabağ bölgesi değişik Azerbaycan devletlerinin içinde eyer almıştır. 18. yüzyılın sonlarından itibaren Rusya, Gürcü çarı İrakli'yi yanına çekerek Azerbaycan ve Dağıstan topraklarını işgal etmek planlarını hazırlamıştı¹. 14 Mayıs 1805 yılında Karabağ hanı İbrahim Halil Han Cavanşir ve Rusya İmparatorluğunu temsilen P. D. Sisianov arasında imzalanan Kürekçay Anlaşması doğrultusunda Karabağ Hanlığı Rusya'ya bağlandı².

Rusya, Avrupa'daki siyasi durumdan faydalanarak İran'ı zayıf düşürmek, Osmanlı İmparatorluğunu parçalayarak Karadeniz boğazlarına, sıcak denizlere inmek uğruna giriştiği savaşlarda galip gelmek için tüm olanaklarını seferber etti. Bu savaşlarda Rusya'nın kullandığı araçlardan biri de Güney Kafkasya'da sayıca az olan, genelde ticaretle uğraşan, dini mensubiyetleri ve psikolojik özellikleriyle kullanılmaya müsait olan Ermenilerdi. İran ve Osmanlı ile giriştiği savaşlardan Rusya galip çıktı.

Savaş sonucunda Nahçıvan ve Revan Hanlıkları hariç Kuzey Azerbaycan hanlıkları Rusya tarafından işgal edildi. 12 Ekim 1813 yılında Rusya ile İran arasında Gülistan Anlaşması imzalandı³. Birkaç yıl sonra savaş yeniden başladı ve bu savaş Azerbaycan'ın diğer kuzey bölgelerinin işgali ile sonuçlandı. 10 Şubat 1828 yılında imzalanmış Türkmençay Anlaşması gereği Nahçıvan ve Revan Hanlıkları Rusya'ya bağlandı. Bu savaşlar sonucunda Azerbaycan toprakları ikiye parçalandı.

(*) Prof. Dr., Bakü Devlet Üniversitesi, Tarih İlimleri, Bakü, Azerbaycan.

(**) Aktaran: Yrd. Doç. Dr., Ali Asker.

(1) Rusların Tiflis hanı İrakli'yi da yanlarına çekerek Dağıstan ve Azerbaycan topraklarında askeri hareket yapma planları. Osmanlı belgelerinde Karabağ. İstanbul, 2009, s. 156-157.

(2) Трактат между Карабахским ханом и Российской империей о переходе ханства под власть России от 14 мая 1805 года. Акты собранные Кавказскую археографическую комиссию. Архив главного управления наместника кавказского. Т. II. Издан под редакцией председателя комиссии Ад. Берге. Тифлис, 1868; Указы сената за 1818 г. мирный трактат заключенный между Россией и Персией в Гюлистане. Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Tarih Arşivi Tarih (ACDTA), f. 202, l. 1, d. 25, v. 279-284; Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, 1989, s. 271-276.

(3) Манифест об окончании войны и заключении мира с Персией. ACDTA, f. 202, l. 1, d. 71, v. 311-317; Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, s. 277-283.

Çar hükümeti, sömürge politikasında değişik yöntemler kullanıyordu. Bu yöntemlerden biri de diğer halkların bölgeye göç ettirilmesi ve Azerbaycanlıların yaşadıkları topraklara yerleştirilmesiydi. Göç politikası Rusya'nın sömürge politikasının önemli unsurlarından biri idi. Bu politika sonucunda Azerbaycan'a çok sayıda Rus, Ermeni, Alman, Leh vs. göç ettirildi. Göç politikasında öncelik Ermenilere verilmişti. Bu da sebepsiz değildi. Devletleri olmadığı için Şarkta her zaman başka devletlerin hâkimiyeti altında yaşayan, bölge halklarının psikolojisini, dillerini, gelenek ve göreneklerini iyi bilen, değişen koşullara hızla adapte olan Ermeniler Rusya'nın sömürge politikası açısından kullanılmaya müsait bir topluluktu. Rusya'nın bölgeye egemen olması "Ermeni Meselesi" sorununun ortaya çıkmasına neden oldu. Şüphesiz ki Ermenilerin bölgeye yerleştirilmesi aniden gelişen bir süreç değildi. Bilindiği üzere Ermenilerin yerleştirilmesi planı çok önceler vardı. Rusya uzun yıllar boyunca "böl ve yönet" politikasını uygulamak için Hazar'ın kuzey sahillerini işgal ederek "güvenilir unsurları" bu bölgelere yerleştirmeye çalışıyordu.

Ermenilerin Osmanlı ve İran topraklarından göç ettirilerek Güney Kafkasya'ya iskân edilmesiyle uğraşacak özel bir komisyon oluşturuldu. On binlerce Ermeni Güney Kafkasya'ya göç ettirildi. 1823 yılında Karabağ bölgesinde on bin Ermeni yaşarken, 1828-1829 yıllarında bu sayı 18 bin, 1843 yılında ise 34 bin 606'ye yükselmişti⁴. Rus yazar N. İ. Şavrov'a göre 1828-1830 yıllarında Güney Kafkasya'ya İran'dan 40 bin ve Osmanlı'dan 84 bin Ermeni getirilerek, daha önce neredeyse Ermenilerin yok denecek kadar az olduğu Yelizavetpol ve Revan vilayetlerinin en verimli topraklarına yerleştirilmiştir. Göç ettirilen Ermeniler Yelizavetpol vilayetinin dağlık bölgesinde (bugünkü Dağlık Karabağ) ve Göyçe Gölü sahillerinde iskân edildiler. Göç ettirilen 124 bin Ermeni'nin resmi verilere göre 120 bini, resmi olmayan verilere göre

ise çok daha fazlası bu bölgelere yerleştirildi. Şavrov'a göre Güney Kafkasya'da yaşayan 1 milyon 300 bin Ermeni'nin 1 milyondan fazlası Rus hükümeti tarafından bölgeye göç ettirilmiştir⁵.

Ermenilerin Azerbaycan topraklarına göç ettirilmesinin bir sonraki dalgası 19. yüzyılın ikinci yarısında yaşandı. Osmanlı sınırları içinde meydana gelen Ermeni ayaklanmaları⁶ sonrası bölgeye göç eden 35-60 bin Ermeni Kuzey Azerbaycan topraklarına yerleştirildi⁷. 1873 yılında Yelizavetpol'da 99 bin 918 Ermeni yaşarken, 1886 yılında bu sayı 258 bin 324'e ulaşmıştı⁸. Şunu da vurgulamak gerekir ki göç ettirilen Ermeniler ağırlıklı olarak Revan bölgesine iskân edildiler. Sonradan, Ermenistan'ın kendi topraklarına katmak isteyeceği Dağlık Karabağ ve Nahçıvan'da yaşayan Ermeniler, o dönemde göç etmişlerdi⁹.

Ermenilerin Azerbaycan topraklarına yerleştirilmesi 20. Yüzyılın başlarına dek devam etmiştir. Şöyle ki 1904-1905 yıllarında 45 bin Ermeni Güney Kafkasya'ya getirilerek meskûnlaştırılmıştır. ¹⁰ Ermeniler, bur topraklarda kendilerine tanınan ayrıcalıklar sayesinde kısa sürede zengin oldular. Çok geçmeden Taşnaksutyun, Hnçak vd. siyasi ve terör faaliyetleri yürüten komiteler¹¹ oluşturuldu. 1905-1907 Devrimi sırasında Çar yönetiminin kışkırtmasıyla Ermeni-Azerbay-

(4) Bkz:ACDTA, f. 44, l. 1, d. 50, v. 3; Глинка С. Описание переселения армян Абдербаджанских в пределы России, с кратким предварительным изложением исторических времен Армении. М., 1831; Вердиева Х. Переселенческая политика Российской империи в северном Азербайджане. Баку, 1999, с. 228;

(5) Шавров Н. Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье и предстоящая рапродажа Мугани инорадцам. Баку, 1990, с. 63, 64. (перепечатка).

(6) Ermeni Olayları Tarihi. I. Hüseyin Nazim Paşa. Ankara, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. Yayın No: 15, 1998; II. Hüseyin Nazim Paşa. Ankara, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. Yayın No: 15,

(7) Исмаиладзе Д. И. Русское крестьянство в Закавказье. М., 1982, с. 120; Армянский геноцид: миф и реальность. Справочник фактов и документов. Баку, 1992, с. 404.

(8) Вердиева Х. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане, с. 232.

(9) Uras Esat. Tarihde Ermeniler ve Ermeni meselesi. İstanbul, 1987, s. 623-624; Prof. Dr. Dursun Yıldırım, Doç. Dr. M. Cihat Özönder. Karabağ dosyası. Ankara, 1991, s. 5.

(10) Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Sekretarya Birimine bağlı Siyasi Belgeler Arşivi (ACCSBSBA), f. 276, l. 8, d. 275, v. 1.

(11) Ermeni komiteleri (1891-1895). Ankara, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. Yayın No:48, 2001.

canlı katliamları yaşandı¹². Devrimci güçleri parçalamak amacıyla Taşnaksutyun özel çeteler oluşturdu¹³, 1905-1906 yılları ve sonrası Karabağ'da, Bakü'de ve Güney Kafkasya'nın diğer bölgelerinde katliamlar yaptı¹⁴. Katliamların yapılmasında Ermeni Kilisesi de kullanılıyordu. Örneğin, Gence'de Ermeni birlikleri silahlarını iki kilisede bulunduruyorlardı¹⁵.

Azerbaycanlılara karşı Bakü'de başlayan katliamlar kısa sürede Azerbaycan'ın her tarafına ve bugünkü Ermenistan'ın Müslüman köylerine yayıldı. Azerbaycanlıların yaşadıkları yüzlerce iskân birimi dağıtılarak yeryüzünden silindi, binlerce sivil insan acımasızca öldürüldü ve doğma yurtlarından kaçtı¹⁶.

Birinci Dünya Savaşı yılları Ermenilerin Azerbaycan topraklarına yerleştirilmesi toplu kıyımlar yaptıkları bir başka dönemdi. Rus hükümeti "Türkiye'de yaşayan kardeşleri hürriyete kavuşturma" sloganıyla 1914 yılından başlayarak Ermenilerden müteşekkil gönüllü birlikler oluşturarak Osmanlı Devleti, Güney Azerbaycan ve Güney Kafkasya'da Rus ordusu sıralarına kattı¹⁷. Söz konusu çeteler Anadolu'da ve Güney Azerbaycan'da sivil Türk ve Müslüman halka karşı mezalim yaptılar¹⁸. Ermeni silahlı çeteleri devleti sırtından vurdular. Böyle bir ortamda, savaşın zorluklarına rağmen, Osmanlı hükümeti mali kaynak ayırarak Ermenileri ülkenin başka bölgelerine tehcir etme kararı aldı¹⁹.

Kafkas cephesinden çok sayıda Ermeni yeniden Güney Kafkasya'ya geldi. Çar hükümetinin resmi istatistiklerine göre 1914 yılında sadece Revan vilayetinin nüfusu 1 milyon 44 bin 97 idi. Onlardan 596 bin 654'ü Ermeni, 372 bin 800'ü Azerbaycanlı idi. Azerbaycanlı nüfusun 201 bin 115'i erkek, 171 bin 685'i kadın idi²⁰. O sırada Kafkas Genel Valiliği bölgede toprak reformu yapmayı düşünüyordu. Bu reformun amacı Ermenileri toprakla temin etmektir. Rusya Devlet Konseyi üyesi A. M. Eristov "Birjevie vedomosti" de Kafkasya'da toprak reformundan bahseden

yazısında şöyle yazıyordu: "Sadece bir Ermeni arazisi oluşturmanın söz konusu olduğunu görmemek imkânsızdır". Genel Valinin reform tasarısına göre, Ahalsihi kazası Tiflis vilayetinden alınarak Kars vilayetine, Borçalı kazasının büyük bir kısmı ve Yelizavetpol vilayetinin Ermeniler yaşayan kısmı Revan vilayetine katılacaktı. Yelizavetpol vilayetini "incitmek" için Tiflis vilayetinin Borçalı kazasının geri kalan kısmı da "tazminat" olarak bu söz konusu vilayet katılacaktı²¹.

Askeri operasyonlar sırasında Güney Kafkasya'ya gelen Ermeniler genelde Azerbaycanlılara ait arazilerde iskân ediliyorlardı²² Savaş sırasında Ermeni mültecilere yardım amacıyla oluşturulmuş cemiyetin onursal başkanı Psikopos Mesrop Ermeni mültecilere yardım kampanyasına başlayan Petrograd Şehir Başkanına 100 bin "Türkiye Ermenisi-

(12) Bkz:Şafiyev F. Armenian-Azerbaijani conflict: roots. Massacres of 1905-1906. Diplomatiya aləmi, Bakı, 2008, N:18-19, s. 14-29.

(13) Контрреволюционная роль партии Дашнакцутюн. АСМТБА, L-164, v. 143.

(14) Армяно-татарская смута на Кавказе, как один из базисов армянского вопроса. Тифлис, Типография Штаба Кавказского Военного Округа, 1915; Ordubadi M. S. Qanlı illər. 1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi. Bakı, 1991; Swietochowski T. Russia and Azerbaijan. A Borderland in Transition. New York, Columbia University Press, 1995, p. 37-42.

(15) Gencedeki iki Ermeni kilisesinde çok miktarda tüfek ve patlayıcı ortaya çıkarılması. Osmanlı belgelerinde Karabağ, s. 226-227.

(16) İsmayilov R. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1993, s. 125.

(17) A.g.k..

(18) Arşiv belgelerine göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni mezalimi. I. 1906-1918. I. Hüseyin Nazım Paşa. Ankara, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. Yayın No:23, Ankara, 1995; Armenians in Ottoman documents (1915-1920). The Turkish Republic Prime Ministry General Directorate of the State Archives. Directorate of Ottoman Archives. Publication No: 25, Ankara, 1995; Salahi Sonyel. The Great War and the tragedy of Anatolia (turks and armenians as the maelstrom of major powers). Ankara, 2000; Bilal N. Şimşir. The genesis of the armenian question. Publications of the Turkish Historical Society. Serial VII. No. 84. Ankara, 1992; Ermeniler tarafından yapılan katliam belgeleri (1919-1921). II. Ankara, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. Yayın No: 50, 1921; Arşiv belgelerine göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni mezalimi. IV. 1920-1922. Ankara, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. Yayın No: 35, 1998; Azerbaycan belgelerinde Ermeni sorunu (1918-1920). Ankara, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı. Yayın No: 28, 2001.

(19) Kemal Çiçek. Ermenilerin Zorunlu Göçü. 1915-1917. Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2005; Armenian calms and historical facts. Questions and answers. Ankara, Center for Strategic Research, 2005; Гурко-Кряжин В. Армянский вопрос. Баку, 1990.

(20) "Кавказский календарь" на 1914 год. Тифлис, 1913, с. 218-221; 250-258.

(21) "Каспий", Баку, 1914, 26 ноября, № 265.

(22) Kapsamlı bilgi için bkz: Qasımlı M. C. Birinci dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti (1914-1918-ci illər). 3 hissədə. I hissə. (1914-cü il avqust-1917-ci il oktyabr). Bakı, 2000; II hissə (1917-ci il noyabr-1918-ci il noyabr). Bakı, 2001; III hissə. Sənədlər, materiallar, şəkillər. Bakı, 2004.

nin” Kafkasya’da iskânına ümit ettiğini yazıyordu²³.

Ermenilerin iskânı büyük şehirlerde durumu gerginleştirdiğinden Bakü Valisinin önerisiyle onların toplu şekilde Bakü şehrine yerleştirilmesi yasaklandı²⁴. 1915 yılı Ocak ayında İran’dan Kafkasya’ya gelen Ermenilerin sayı 20 bindi²⁵. “Kavkazskoe Slovo” (Kafkasya’nın Sesi) gazetesinin haberine göre, 1915 yılı başlarında İran’da Rusların işgal ettikleri bölgelerden göç ettirilen ve sayı 100-120 bin olan Ermeni toplumu ağırlıklı olarak Nahçıvan, Sürmeli, Eçmiadzin, Revan, Aleksandropol ve Yelizavetpol’da iskân edildiler²⁶. Tebriz ve civarı dışında Güney Azerbaycan’dan Güney Kafkasya’ya göç ettirilen Ermenilerin sayısı 60 bin kişi idi. Mart 1915 yılında Eçmiadzin Kilise Kongresi belgelerinde Türkiye ve İran’dan göç ettirilerek Güney Kafkasya’ya yerleştirilmiş Ermenilerin sayısının 60 bin olduğu yazılmıştı²⁷. Sadece 1915 yılı temmuz ayında Kafkasya Genel Valisinin emrine göre Cavanşir ve Şuşa kazalarına 24 bin Ermeni yerleştirilmişti²⁸. Bu gelişmeler bölgedeki durumu daha da gerginleştirdi. Kafkasya Genel Valiliği Özel Şubesi Başkanı Pisarski 28 Ağustos 1915 tarihli 3720 No’lu gizli mektubunda Rusya’nın İran’la sınır komiserine şöyle yazıyordu:“Ermeni ve Müslümanların bir-birinden nefret etmelerinin nedeni Ermenilerin kazalarda iskân ettirilmesidir.”²⁹

Ermenilerin Bakü’ye iskânı durdurulduktan sonra onlar ağırlıklı olarak yeniden Yelizavetpol vilayetine, özellikle Karabağ’ın dağlık bölgesine yerleştirildiler. Fakat burası çok sayıda Ermeni’nin iskân edilmesi için yetersizdi. Güney Kafkasya işgal edilerek Sovyet hâkimiyeti tesis edildikten sonra oluşturulmuş Transkafkasya SSC Birlik Konseyine bağlı Mülteciler Komisyonunun Başkanı Rakatadze, komisyon üyesi M. Karabek ve sekreteri İsaakyan’ın Aralık 1922 yılında hazırladıkları raporda, 1915 yılı Temmuz ayında “Türk cephesindeki askeri operasyonların ardından “Türkiye Ermenistanı’ndan” 250 bin

Ermeni’nin Transkafkasya’ya geldikleri yazılmıştı³⁰. 1915 yılı ağustos ayı verilerine göre Güney Kafkasya’ya gelen Ermenilerin sayısı aynı yılın kış aylarında 60 bin iken, ağustos ayında bu sayı 260 binden fazlaydı³¹.

Çar hükümetinin engellerine rağmen Ermeni mülteciler Bakü’ye yerleşti. 1915 yılı ağustos ayı başlarında Bakü’ye 1820 Ermeni yerleştirildi. Bu olaylardan önce de Bakü’ye 2000’den fazla Ermeni yerleştirilmişti³². “Bakü” gazetesinin 4 Eylül 1915 tarihli sayısında “Ermenistan’ın Göz Yaşları” adlı makalesinde Türkiye’deki 1 milyon 200 bin Ermeniden 200 bininin Kafkasya’ya göç ettiği yazılmıştı³³. Başka bir kaynağa göre ise Güney Kafkasya’ya göç etmiş Ermenilerin sayısı 225 bin civarında idi³⁴. Göç edenlerin 110 bini Revan vilayetine, 20 bini Yelizavetpol vilayetine, 30 bini ise Tiflis vilayetine, 20 bini Kars vilayetine yerleştirilmişti. Kafkas Genel Valiliğinin 1 Ekim 1915 tarihli raporunda Yelizavetpol vilayetine 10 bin 672 Ermeni’nin yerleştirildiği belirtilmişti³⁵.

Ermenilerin Güney Kafkasya’ya göç ettirilmesi bölge halkının itirazına neden oluyordu. Gürcülerin “Zakavkazskiy reç” gazetesini Ermenilerin Kafkasya’ya göç ettirilmesini 1828-1829 savaşıyla ilişkilendirirken, iskanın başlıca amacının Ermenileri toprakla temin etmek olduğunu yazıyordu³⁶. Gazete Ermenilerin geri dönmeleri gerektiğinin altını çizerek, onlara toprak tahsis edilmesinin gerginliğe yol açacağını yazıyordu³⁷.

(23) “Баку”, 1915, 14 января, №10; 1915, 21 января, № 16.

(24) “Каспий”, Баку, 1915, 11 января, № 8.

(25) “Каспий”, Баку, 1915, 13 января, № 9.

(26) “Баку”, Баку, 1915, 22 января, № 17.

(27) “Каспий”, Баку, 1915, 12 марта, № 57.

(28) “Баку”, Баку, 1915, 1 августа, № 171.

(29) АСДТА, ф. 524, л. 1, д. 39, в. 97-98.

(30) Какабадзе М., Карабекян, Наджафов, Исаакян – В Союзный Совет ССР Закавказья Обяснительная записка Беженской Комиссии при Союзном Совете ССР. Gürcistan Merkezi En Yeni Tarih Arşivi (GMEYTA), f. 612, l. 1, d. 27, v. 1-4.

(31) “Баку”, Баку, 1915, 18 августа, № 183.

(32) “Баку”, Баку, 1915, 4 ноября, №246.

(33) “Баку”, Баку, 1915, 4 сентября, №197.

(34) Басилая Ш. И. Закавказье в годы первой мировой войны. Сухуми, 1968, с. 121.

(35) “Каспий”, Баку, 1915, 16 октября, № 230.

(36) “Баку”, Баку, 1915, 16 октября, № 230.

(37) “Каспий”, Баку, 1915, 7 ноября, № 248.

Tüm bunlara rağmen Kafkas Genel Valiliğinin mültecilerden sorumlu yetkili temsilciliği Ermenilerin Azerbaycanlılara ait topraklara yerleştirilmesi planını uyguluyordu.³⁸ Yelizavetpol Valisinin Kafkas Genel Valiliğine yazdığı 1 Kasım 1915 tarihli ve 10354 No'lu mektupta vilayete 11 bin 228 Ermeni'nin iskân edildiğini yazıyordu. Mektupta, aynı vilayet sınırları içinde ilave olarak 10 bin Ermeni'nin de iskân edilebileceği, fakat bu sayıdan fazla mülteci gönderilirse iskân problemi yaşanacağını, bu yüzden geri kalan mültecilerin Bakü vilayeti sınırları içine yerleştirilmesi gerektiğini arz ediliyordu³⁹. Bakü Ermeni Mültecilerine Yardım Komitesi Başkanı T. Ter Mikaelyan 18 Aralık 1915'de mültecilerden sorumlu yetkili temsilci General V. M. Tamamşev'e yazdığı mektupta son dönemde Bakü'ye gelen Ermeni çocukları için 400 öğrenci kapasiteli okul açıldığını, 300 mültecinin 2 yurtta, 100 kişinin ise evlerde yerleştirildiğini, onlara her türlü yardım gösterildiğini ve 500 kişinin istihdam edildiğini yazıyordu⁴⁰. Kafkasya Ermeni Hayır Cemiyeti Konseyinin ve Merkezi Komitesinin Başkanı S. Arutunov ise Kafkasya Genel Valisine gönderdiği 8 Ocak 1916 tarihli telgrafta 1915 yılı ağustos ayından 1 Aralık tarihine dek Bakü'de 3200 Ermenin iskan edildiğini yazıyordu⁴¹.

Ermenilerin iskânı ve silahlı çetelerinin oluşturulmasının sonucu ülkede durum gergin hale geldi. Şubat 1917 İhtilalı Romanovlar hanedanının sonunu getirdi. Aleksandr Kerenski'nin Geçici Hükümeti Ermeni meselesine uluslararası nitelik kazandırdı. Rus hükümeti Osmanlı ile imzalanacak barış anlaşmasında Ermeniler konusunda özerklik talebinde bulunacağını vaat etti.⁴² O sırada Taşnak Partisi sadece yeni toprakla ele geçirmeyi düşünüyordu. Parti ideologlarından biri, Tiflis Şehir Dumasının eski başkanı A. Hatisyan ve mensup olduğu parti Geçici Hükümetin yardımıyla Doğu Anadolu'nun Türk illerini işgal etmeye çalışıyordu⁴³. Fakat bu umutlar gerçekleşmedi ve ülke buhrana girdi.

1917 Ekim İhtilalı sonrası Rusya savaştan çekildi ve bu vesileyle Rus-Türk cephesi de dağıldı. Rus ordusuyla birlikte geri çekilen Ermeni çeteleri Anadolu'da ve Güney Azerbaycan'da yaptıkları katliamları bu defa Borçalı, Revan ve Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde yaptılar.

1917 yılı Kasım ayında Bakü'de oluşturulmuş Sovyet hükümeti "devrim karşıtı güçlere karşı mücadele" adı altında Mart 1918'de Bakü'de dehşetli katliamlar yaptı. İdeolojik farklarına rağmen Bolşevik ve Taşnaklar bu mezalimi ortaklaşa yaptılar. Bakü'nün yanı sıra Şirvan, Karabağ, Zengezur, Nahçıvan, Kuba, Lenkeran ve diğer bölgelerde toplu kıyımlar yapıldı, sivil halk öldürüldü, köyle yakılıp yıkıldı ve kültür abideleri yerle bir edildi⁴⁴. Tiflis'te faaliyet gösteren Maverâyı Kafkasya Seymi bu katliamları durduramadı. 28 Mayıs 1918'de zaten iç çatışmalar ve uyumsuzluklar yüzünden Maverâyı Kafkasya Seymi dağıldı ve bağımsız Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kuruldu. Nüfusu 4 milyon 617 bin 671 olan cumhuriyetin yüzölçümü 113895. 97 km² idi.⁴⁵

28 Mayıs 1918'de ise Ermeniler "Aarat Cumhuriyeti" isminde bir devlet kurduklarını ilan ettiler. "Taşnaksutyun Partisinin Devrim Karşıtı Rolü" adlı tarihi belgede Ermenistan Cumhuriyetinin Yeni Beyazit, Revan ve Aleksandropol kazalarının parçalarından oluşturulduğu yazılmıştı⁴⁶ ve yüzölçümü yaklaşık 9 bin km² idi. Fakat kısa sürede ülkenin yüzölçümü hızla arttı. Tiflis'teki Ame-

(38) Bkz: ACDTA, f. 1, l. 1, d. 1496, v. 1.

(39) A.g.k., v. 12-13.

(40) ACDTA, f. 1, l. 1, d. 1495, v. 1012.

(41) ACDTA, f. 1, l. 1, d. 1496, v. 13.

(42) Рубен. Обвинения и действительность. № 2, с. 40. Выписка из архивного дела № 8. Дашнаки, v. 41-46. АСМТВА, ÇF-852, v. 43-46.

(43) Контрреволюционная роль партии Дашнакцутюн. АСМТВА, L-164, v. 150.

(44) İsgöndarov A. Azerbaycanda türk-müslman soyqırımı probleminin tarihşünaslığı. 1918-1920. Bakı, 2006; Paşayev A. Açılmamış sahifələrin izi ilə. Bakı, 2001, s. 207-292.

(45) Адрес-календарь Азербайджанской Республики. 1920 год. Под ред. А. И. Ставровского. Баку, 1920, с. 76-88; Qasımlı M. Birinci dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti (1914-1918-ci illər). 3 hissədə. II hissə (1917-ci il noyabr-1918-ci il noyabr), s. 153.

(46) Контрреволюционный роль партии Дашнакцутюн. АСМТВА, L-164, v. 169.

rikan konsolosu Smith 15 Temmuz 1918 tarihli telgrafında şöyle yazıyordu: “Almanya ve Türkiye tarafından tanınmış yeni Ermenistan devletinin yüzölçümü 12 bin km², sınırları ise Dilican’dan güneybatıda Alagöz’e, oradan ise Eçmiadzin’in güneyinden Revanın doğusuna, oradan da Sevan gölüne kadardı”⁴⁷.

Güney Kafkasya’da Ermenistan adlı devletin oluşumunda Osmanlı Devletinin müstesna rolü vardı. Bilindiği üzere Maverai Kafkas Seymi dağıldıktan sonra Azerbaycanlılar ve Gürcüler kendi devletlerini ilan ettiler. Seym üyesi olan Ermenilerin de Güney Kafkasya’da bir devlet kurmaları gerekiyordu. Ermeniler daha önce Çar hükümetinin iskân politikası sonucunda ağırlıklı olarak Revan vilayetine yerleşmişlerdi. Osmanlı İmparatorluğu aynı zamanda Rusya ile arasında küçük ve zayıf tampon devletlerin oluşturulmasından yana idi. Bazı Osmanlı yöneticilerine göre bölgedeki barış burada yaşayan halkların taleplerinin yerine getirilmesinden geçiyordu. Fakat bu beklentiler kendini doğrultmadı. Ermeniler az sonra toprak taleplerini ileri sürmeye başladılar. Ermeni Bolşeviklerinden A. Mikoyan 1919 yılında kaleme aldığı “Ermeni Emperyalizmi Üzerine” adlı makalesinde; Ermeni halkı için ilginç ve trajikomik olmasa da, spesifikliği, gerici karakteri ve mazmunu ile Ermeni emperyalizminin olduğunu yazıyordu. Mikoyan, Ermenistan’ın fiilen Revan vilayetinin kapsadığını, burada Müslüman ahalinin Ermenilerden bir kadar az olduğunu, buranın, ahalinin nisbeten büyük bir kısmının Ermenilerden müteşekkil tek bölge olduğunu vurguluyordu⁴⁸. Ararat Cumhuriyetinin başkenti yoktu. Ermeni Milli Konseyi Azerbaycan’a müracaatta bulunarak Revan şehrinin başkent olarak verilmesi talebinde bulundu. Bu talep Azerbaycan Milli Şurasının 29 Mayıs’ta Tiflis’te düzenlediği toplantısında müzakere edildi. Bakanlar Kurulu Başkanı Fethali Han Hoyski Ermeni Milli Konseyi ile müzakereler konusunda bilgi vererek Ermeni devletinin kurulması için onlara siyasi merkez gerektiğini, Aleksandropolun (Gümrü)

Türkiye’ye geçmesinden sonra bu merkezin sadece Revan olabileceğini, Revan’dan feragat etmenin kaçınılmaz olduğunu ifade etti. Oylama sonucunda Revan’ın Ermenilere başkent olarak verilmesinin önerisine lehte 16, aleyhte 1, tarafsız 3 oy kullanıldı. Azerbaycanlı milletvekilleri Ermenistan’la konfederasyona girme konusunu müzakere ederek ileride böyle bir yapı oluşturulabileceği konusunda mutabakata vardılar⁴⁹. Ermeniler Revan’ı aldıktan sonra da saldırılara devam ettiler. Taşnak hükümetinin eski Başbakanı Ov. Kaçaznuni sadece Karabağ ve Gazah’ta değil, aynı zamanda Ermenistan sınırları içinde de yerli Azerbaycanlı halka karşı kanlı saldırıların düzenlendiğini yazmıştı⁵⁰.

Azerbaycan hükümeti tarihi topraklarında meydana gelen bu kıyımları durdurmak için harekete geçti. 1919 yılı ocak ayında Azerbaycan hükümeti, merkezi Şuşa olarak kurulmuş Şuşa, Cavanşir, Cebrayıl ve Zengezur kazalarından ibaret Geçici Karabağ Genel Valiliği tesis etti. Ermeniler de Azerbaycan’ın egemenliğini kabul ettiler.

Sovyet hâkimiyeti tesis edildikten sonra Gürcistan Olağanüstü Komisyonunun resmi belgelerinde Ermeni silahlı destlerinin yaptıkları katliamlarla ilgili bilgiler yer almaktadır. Bu belgelere göre Ermeniler Kars vilayetinde 80 köyü yeryüzünden silmişti⁵¹.

1918-1920’li yıllarda Ermenistan’da halkın etnik yapısı zorla değiştirildi. Taşnak iktidarı döneminde ülke nüfusu %35,5 azalmıştı. 1918 yılında Ermenistan’daki Türk nüfus 260 bin iken, 1920 yılında 60 bine gelemişti veya %77 azalmıştı. Kürtlerin sayısı

(47) The Concul at Tiflis (Smith), temporarily in Moscow, to the Secretary of State. (Telegram). Moscow, July 15, 1918. - Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. 1918. Russia (In three volumes). Volume II. Washington, 1932, p. 637-638; National Archive and Record Administration (NARA), File, No: 861. 00. 2458.

(48) Микоян А. Об армянском империализме. АСМТВА, L-164, v. 264. (49) Протокол № 3 заседания мусульманского Национального Совета, состоявшегося 29 мая 1918 г. в город Тифлис во дворе. Azərbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi (ARDA) , f. 970, l. 1, d. 1, 51-52.

(50) Качазнун О. Дашнакцүтюн больше нечего делать. Баку, 1990, с. 33.

(51) Чрезвычайная Комиссия Грузии. Инструкционная письмо Малого Президиума. №3. Совершенно секретно. Тифлис, Электротпечатия Груззечка, 1922. АСМТВА, PF-41065, 4. Cilt, v. 18-19.

25 binden 0,5 bine gerilemiş veya %98 azalmıştır. Yezidi nüfus ise 8 binden 5 bine gerilemiş veya %40 azalmıştı. Ayrıca Rus nüfus 15 binden 14 bine gerilemiş veya %7, diğer kimlikler ise 7 binden 4 bine gerilemiş veya %43 azalmıştı⁵².

Nisan 1920'de Azerbaycan, Bolşevik Rusya tarafından işgal edildi ve 28 Nisanda Azerbaycan'da Sovyet hâkimiyeti tesis edildi. 1920 yılı sonbaharın Ermenistan Cumhuriyeti de Sovyet yönetimine girdi. Sovyet döneminde de Çar döneminin politikaları uygulanıyordu. Azerbaycan SSC Adalet Halk Bakanı SSR Behbud Şahtahinski'nin Rusya Komünist (Bolşevik) Partisi Merkezi Komitesine yazdığı mektupta, Zengezur'da 123 bin 95 Azerbaycanlının, 99 bin 257 Ermeni'nin yaşamasına rağmen, 30 Kasım 1920 tarihinde Zengezur kazasının batı kısmının Ermenistan'a verildiğini yazıyordu. Bu arazinin verilmesi sonucunda Azerbaycan'ın Nahçıvan bölgesiyle kara bağlantısı kesildi. Tüm gelişmelere karşılık ise Ermenistan'da yaşayan Azerbaycanlılara her hangi bir özerklik hakkı tanınmadı.

DKÖV'nin Kuruluşu ve Yabancı Ülkelerden Ermenilerin Göç Ettirilmesi

Rusya Komünist (Bolşevik) Partisi MK Kafkasya Bürosu üyelerinden İ. V. Stalin, G. (Sergo) K. Orconikidze, F. İ. Maharadze, S. M. Kirov, A. M. Nazaretyan, İ. D. Orahelaşvili, Y. P. Figatner, N. Nerimanov, A. F. Myasnikov ve Azerbaycan Dışişleri Halk Komiseri M. Hüseyinov'un katılımıyla gerçekleşen 5 Temmuz 1921 tarihli oturumda Dağlık Karabağ konusu yeniden ele alındı⁵³. Azerbaycanlılarla Ermeniler arasında barışın tesis edilmesi, yukarı ve ova Karabağ'ın Azerbaycan'la ekonomik bütünlüğü dikkate alınarak Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'da kalmasına karar verildi. Şuşa şehri idari merkez olarak Karabağ'a geniş özerklik verilmesi konusu karar bağlandı. Şunu da vurgulamak gerekir

ki kabul edilen belgelerin hiçbirinde Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'a "verilmesi" ifadesi yer almamaktadır.

Kısa süre önce, 16 Mart 1921 tarihinde imzalanmış Rusya-Türkiye Anlaşmasının üçüncü maddesine göre Nahçıvan'ın sınırları ve statüsü belirlendi⁵⁴. 13 Ekim 1921 tarihinde bir taraftan Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan, diğer taraftan Türkiye arasında Kars'ta Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyetinin aracılığıyla anlaşma imzalandı. Anlaşmanın 5. maddesinde Türkiye, Ermenistan ve Azerbaycan hükümetleri; Nahçıvan vilayetinin Azerbaycan'ın himayesi altında özerk toprak statüsü konusunda mutabakata vardılar. Anlaşmaya üçüncü ek doğrultusunda Nahçıvan'ın sınırları belirlendi⁵⁵.

12 Mart 1922'den 5 Aralık 1936 yılına dek Azerbaycan Transkafkasya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyetine (TSFSC) dahildi. Azerbaycan SSR TSFSC'ne girmeden önce Yeni Beyazıt kazasının Basarkeçer bölgesi Rusya İmparatorluğu sınırlarında ve Şerur-Dereleyez kazasının üçte ikisi Ermenistan'a verilmiş bulunuyordu. Azerbaycan Transkafkasya Federasyonuna kabul edildikten sonra Gazah kazasının bir hayli arazisi, Cebrayıl kazasının ve Nahçıvan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin (Nahçıvan ÖSSC) birçok köyleri Ermenistan'ın verildi⁵⁶. Böylece, 1918-1920 yıllarında 113895, 97 km2 yüzölçümüne sahip Azerbaycan'ın toprakları Sovyet döneminde 86,6 bin km2 oldu.

(52) Контрреволюционный роль партии Дашнакцутюн. АСМТВА, L-164, v. 189.

(53) Протокол № 3 Заседания Пленума Кавбюро ЦК РКП от 5-го июля 1923 года. ARSSA, f. 1, liste 2, d. 25, v. 107-108; Алиев И. Нагорный Карабах: История. Факты. События. Баку, 1989, с. 83.

(54) Договор между Россией и Турцией (перевод с французского официального текста). Rusya Devlet Sosyal ve Siyasi Tarih Arşivi (RDSSTA), f. 298, l. 1, d. 104, v. 100-104.

(55) Кареский договор. 13 октября 1921 г. АСДА, f. 28, l. 1, d. 69, v. 11; Bu konuda kapsamlı bilgi için bkz: Qasımlı M. Xarici dövlətlər və Azərbaycan (aprel işğalından SSRİ yaradılana qədərki dövrdə diplomatik-siyasi münasibətlər). Bakı, 1998; Qasımlı M. Azərbaycan-Türkiyə diplomatik-siyasi münasibətləri (aprel 1920-ci il - dekabr 1922-ci il). Bakı, 1998.

(56) Агрессии Республики Армении против Азербайджанской Республики. Доклад по фактам агрессии представленный в международные организации. Баку, май 1994 год. АСДІВ Арşivinin belgeleri. 1994. Katıplık. Ermenistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü ilə əlaqədar məruzə. Klasör N:9, v. 10.

Azerbaycan toprakları Ermenistan'a verilirken bu ülke sınırları içinde yaşayan Azerbaycanlıların doğma yurtlarından kovulması devam ediyordu. Ermenistan hükümeti toprak yetersizliği bahanesiyle önceki yıllarda tarihi topraklarından kovulan Azerbaycanlıların geri dönmelerine itiraz ediyordu⁵⁷. Azerbaycan hükümeti taviz verdikçe Ermeniler daha da cesaretlenerek Azerbaycan topraklarının Ermenistan'a verilmesi yönünde faaliyetlerini devam ettiriyorlardı. Şöyle ki 25 Ekim 1922 yılında Azerbaycan SSC Toprak Halk Komiserliğinin Halk Dışişleri Sekreterliğine takdim ettiği Azerbaycan'ın topraklarına ilişkin rapordan da görüldüğü gibi Azerbaycan'ın toplam yüzölçümü 7. 989. 105 desyatın idi ve Ermenistan'a eski Gazah kazasından 379. 984 desyatın, eski Zengezur kazasından 405. 000 desyatını toprak verilmişti⁵⁸.

Sovyet hükümeti Ermenilerin Azerbaycanlıların arazilerine yerleştirilmesi ve Azerbaycan topraklarının Ermenistan'a verilmesi Aralık 1922 yılında SSCB'nin tesisinden sonra da devam ettirilmiştir. Şöyle ki Ermenilerin Güney Kafkasya'ya iskânında önemli aşamalardan biri Lozan Konferansından sonraki dönemdi. Konferansa katılan RSFSC Dışişleri Halk Komiseri Georgi Çiçerin 1923 yılı ocak ayında Dünya Ermeni Cemiyetine gönderdiği mektupta Sovyet hükümetinin Ermeni göçmenleri kabul etmeye hazır olduğunu bildirmişti⁵⁹. Rusya, Ukrayna ve Gürcistan delegasyonu bu konuda Lozan Konferansı başkanına nota göndermişlerdi⁶⁰. 27 Ocak 1923'de Çiçerin Lozan'dan yardımcısı Mihail Litvinov'a gönderdiği mektubunda Ermenilere toprak tahsis edilmesi konusunda Dünya Ermeni Cemiyetine bildiri sunulduğunu yazıyordu⁶¹. Çiçerin'e göre, Ermeni muhaceretine mali destek ve ulaşım araçları ayıran kurumlar bu süreç içinde yer alacaklardır. Zira Sovyet hükümeti Ermenileri göç ettirilmesi için yeterli kaynağa sahip değildi. Çiçerin, yardımcısı Lev Karahan'a yazdığı mektubunda bu konunun Ermeni Komiser-

liğinin ve Ermeni Milli Hareketi'nin Dro gibi önde gelenlerinin yaşadığı Moskova'da müzakere etmeyi öneriyordu.

Çiçerin Zengezur'da Türk ve Müslümanlara karşı soykırım eylemlerinin önde gelenlerinden biri olarak Kanayan Drastamat'tan (Dro) bahsediyordu. Taşnak olmasına rağmen Dro, 1918-1920 yıllarında Güney Kafkasya'da Bolşeviklerle bir arada hareket etmiştir. Şunu da vurgulamak gerekir ki; İkinci Dünya Savaşı başlarken Dro Sovyet Ordusundan firar ederek Faşist birliklerine katılmış, Ermeni lejyonerleri içinde Nazi keşif gruplarından birinin komutanı olarak görev yapmıştır. Savaş bittikten sonra yeniden Taşnaksutyun Partisinin himayesine sığınarak Sovyet karşıtı faaliyetlerde yer almış, yurt dışında Ermeni silahlı örgütlerinin oluşumuna önderlik etmiştir.

Ermenilerin muhacirleri komisyonunun 23 Mart 1923 tarihli Toprak Komiserliği yetkilisi Mesyaçev'in başkanlığında düzenlenen toplantısında 200 binden çok olmamak kaydıyla Ermenilerin Rusya topraklarına göç ettirilmesine ilişkin karar kabul edildi. Onun 15 bini Güney Kafkasya'da iskân edilecekti⁶². Bu konu Rusya Komünist (Bolşevik) Partisi Merkezi Komitesi Politbürosunda müzakere edildi. Çiçerin'in önerisi üzerine 22 Kasım 1923 tarihli toplantıda (Protokol No:47) "Türkiye'den İltica Eden Ermeniler Hakkında" konu müzakere edildi⁶³. Kabul edilen gizli karar göre 10 bin Ermeni'nin Türkiye'den SSCB'ye kabulüne itiraz edilmedi. Sonuç itibariyle Türkiye'den gelen Ermenilerin bir kısmı Güney Kafkasya'ya yerleştirildi.

(57) Резолюция Нахичеванского краевого съезда АРСМ по докладу Наркомсбега о беженцах. ГМЕУТА, ф. 612, л. 1, д. 27, в. 53-53а.

(58) АСДА, ф. 28, л. 1, д. 155, в. 19-20.

(59) Письмо тов. Чичерина на имя председателя международной филармянской лиги от 26-го января 1923 года. "Известия", 1923, 8 февраля, № 28(1765); Карахан – Господину Монтгомери. 28 января 1923 года. ГМЕУТА, ф. 612, л. 1, д. 69, в. 41.

(60) Вербальная нота РУГ делегации на имя председателей Лозаннской конференции 27 января 1923 г. "Известия", 1923, 8 февраля, № 28(1765).

(61) Чичерин- тов. Литвинову. Лозанна, 27 января 1923 г. № 93. RDSSTA, ф.159, л. 2, д. 19, л. 311.

(62) Протокол заседания комиссии по эмиграции армян. 23 марта 1923 г. ГМЕУТА, ф. 617, л. 1, д. 69, в. 40-41.

(63) Решение Политбюро ЦК РП (б)П О беженцах армян из Турции. 22 июня 1922 г. Протокол №:47. Секретно. - RDSSTA, ф.17, л. 3, д. 395, л. 1.

1923 yılında Nahçıvan'ın Azerbaycanlılar yaşayan 9 köyü Ermenistan'a verildi. Sonralar, 19 Mayıs 1925 yılında Transkafkasya Merkezi Yürütme Komitesinin (MİK) Küçük Başkanlık Divanı oturumunda alınan kararla (Protokol No:12) çok sayıda Ermeni Nahçıvan'a yerleştirildi⁶⁴.

7 Temmuz 1923 yılında Karabağ'ın dağlık bölgesinde, çoğunlu Ermenilerden oluşan Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti (DKÖV) kuruldu⁶⁵. Özerk vilayetin idari merkezi Hankendi olarak belirlendi. 1923 yılı eylül ayında şehrin adı değiştirilerek Azerbaycanlılara karşı işlenen soykırıma öncüllük edenlerden biri olarak bilinen Bolşevik lider S. Şaumyan'ın şerefine Stepanakert adlandırıldı. DKÖV'nin idari yapısı Ermeni ahalinin çoğunluk oluşturması şeklinde belirlenmişti. Azerbaycan hükümeti Dağlık Karabağ'da yaşayan Ermenilere geniş haklar tanıdı. Bu gelişme, Lenin ve Stalin'in Ermenilerle ve Azerbaycan halkıyla ilgili tutumlarının bariz ifadesi idi. Ermenilerin Güney Kafkasya'ya getirilerek Azerbaycanlılara ait topraklarda iskân edilmesi 1930'lu yıllarda da devam ettirilmişti. *Sovyet hâkimiyetinin kurulduğu ilk yıllarından itibaren yabancı ülkelerde yaşayan Ermenileri toplu şekilde Ermenistan'a getirilerek yerleştiriyorlardı. Ermenilerin iskân edilmesi sırasında bölgede yaşayan Azerbaycanlılar kendi topraklarından çıkarılıyorlardı.*

Bu yetmezmiş gibi, Ermenistan yönetimi Azerbaycan'a karşı toprak iddialarını devam ettiriyordu. İkinci Dünya Savaşı sonrası bu politikada yeni bir aşamaya geçildi. O dönemde de koyu Ermeni milliyetçi kesimleri faaliyetlerini birkaç koldan devam ettirmeye başladılar. Onlar Sovyet yönetiminin telkiniyle Türkiye'ye karşı toprak iddiaları ireli sürmeye başladılar. Ermeniler Azerbaycan'dan Dağlık Karabağ'ı talep ederken yurtdışından da Ermenilerin Ermenistan'a göç ettirilmesini istiyorlardı. 28 Kasım 1945'de MK Sekreteri G. Malenkov, Arutunov'un taleplerini içeren mektubu Azerbaycan Komünist (Bolşevik) Partisi MK Sekreteri Mircafer Bağı-

rov'a göndererek Ermenistan yönetiminin talepleri konusunda fikir bildirmesini istedi. Mircafer Bağırov 10 Aralık 1945 tarihli ve 330 No'lu mektupla yanıt verdi⁶⁶. Beş sayfalık mektupta Arutunov'un esassız iddiaları kesinlikle tekzip edilirken, Dağlık Karabağ Özerk Vilayetin'in hiçbir zaman Ermenistan SSC ile ortak sınırları olmadığı vurgulanmıştı. Dağlık Karabağ'la ilgili Azerbaycan yönetiminin faaliyetlerinin altını çizen Mircafer Bağırov Şuşa hariç, Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a verilmesine itiraz etmiyordu. Bunun yanı sıra, konunun görüşülmesi için bir komisyon oluşturulmasını ve DKÖV'nin Ermenistan'a verilmesi konusu müzakere edilirken Ermenistan'ın Azerbaycan'la sınırda yer alan ve ahalsinin büyük kısmı Azerbaycanlılardan ibaret olan Azizbeyov, Vedi ve Karabağlar ilçelerinin Azerbaycan'a katılmasını konusunun da müzakere edilmesi gerektiğini ifade etti. Mektupta, kültürel ve ekonomik açıdan oldukça geri kalmış bu ilçelerin Azerbaycan'a verileceği takdirde ahaliye maddi, yaşamsal, kültürel ve siyasi hizmet gösterileceği yazılmıştır. Mircafer Bağırov ayrıca, Azerbaycan'ın Balaken, Zakatala ve Gah ilçelerinin 79 binlik nüfusundan sadece 9 binin İngiloy olduğuna rağmen, "Gürcistan'dan olan yoldaşların bu ilçelerin Gürcistan'a katılmasına ilişkin konuyu gündeme getirdiklerini" yazıyordu. Mircafer Bağırov; Azerbaycan'ın, böyle bir müzakereye itiraz etmediğini, fakat Gürcistan'ın neredeyse tümü Azerbaycanlılardan ibaret olan ve Azerbaycan'a bitişik olan Borçalı ilçesinin Azerbaycan'a katılması konusunun da müzakere edilmesi gerektiğini vurguluyordu. Mircafer Bağırov ayrıca Azer-

(64) Решение Малого Президиума Зак. ЦИК-а 19 мая 1925 г. Протокол № 12. GMEYTA, f. 607, l. 1, d. 327, v. 2.

(65) Образование автономной области Нагорного Карабаха. Декрет Азербайджанского Центрального Комитета Советов от 7-го июля 1923 года. Об образовании «автономной области Нагорного Карабаха». Собрание узаконений и распоряжений Рабочее-Крестьянского Правительства А. С. С. Р. за 1923 г. Баку, Издание Народного Комиссариата Юстиции. А. С. С. Р. 1925, с. 384-385; Köçərlı T. Qarabağ: yalan və həqiqət. Bakı, 1998; Köçərlı T. Qarabağ. Bakı, 2002.

(66) Секретарь ЦК КП (б) Азербайджана М. Д. Багиров. ЦК ВКП (б) товарищу Маленкову. 10 декабря 1945 г. № 330. - ARSSA, f. 1, l. 169, d. 249, I hissa, v. 8-12; Qasımlı M. Malenkovun Bağırova məktubu. Qanun jurnalı, 1998, №13-14, c. 11-13; Qasımlı M. İkinci dünya müharibəsindən sonrakı ilk illərdə Ermanistanın Azərbaycana ərazi iddiaları. Qarabağ dünən, bu gün və sabah. I Ümumrespublika elmi-əməli konfransı. Tezislər. Bakı, 2002, c. 133.

baycan'a bitişik ve eskiden Bakü vilayetine bağlı olmuş Dağıstan ÖSSC'nin Derbent ve Kasımkend ilçelerinin Azerbaycan'a katılması konusunun müzakeresini talep ediyordu. Bu ilçelerin nüfusu da ağırlıklı olarak Azerbaycanlılardan ibaretti ve ahalinin yarısından fazlası hayvancılıkla uğraşiyor ve yılın dokuz ayını Azerbaycan'da bulunuyorlardı.

Sovyet yönetimi konuyu görüşerek Ermenilerin mesnetsiz taleplerini geri çevirdi. Buna rağmen, Ermeniler farklı yollardan isteklerini gerçekleştirdiler. Azerbaycan topraklarının bir kısmı Ermenistan'a verildi. Sovyet yönetimi 1946 yılında 40 km² ormanlık araziye, Tovuz ilçesinden 7,6 km² araziye, Gazah ilçesinin de bir kısmını Ermenistan'a verdi.

Türkiye'den toprak koparamayan ve Azerbaycan'dan Dağlık Karabağ'ı alamayan Ermenistan yurtdışından Ermenilerin geri dönüşü konusunu Sovyet hükümetinin gündemine getirdiler. Sovyet yönetimi bu öneriyi müzakere ederek ilgili kararlar kabul etti. Geri dönen Ermenilerin iskanı için Ermenistan'da gereken koşullar yoktu. Ona göre de Sovyet hükümeti burada yaşayan Azerbaycanlıların göçürülmesini uygun gördü. SSCB Bakanlar Kurulunun 23 Aralık 1947 tarihli ve 10 Mart 1948 tarihli özel kararları çıkarıldı. Kararlarda kolhozcuların ve diğer Azerbaycanlı ahalinin Ermenistan'dan Azerbaycan'ın Kura-Aras ovasına göç ettirilmesi öngörülmüştür. Bu kararlar doğrultusunda 1948 ve 1953 yıllarında 100 binden fazla Azerbaycanlı mecburi şekilde tarihi yurtlarından, Ermenistan'ın dağlık bölgelerinden Azerbaycan'ın o sırada susuz ve gereken koşulların bulunmadığı Muğan ve Mil bozkırına göç ettirildiler⁶⁷.

Ermenistan'ın müdahalelerine ve halklar arasında düşmanlığı körüklemesine rağmen, Azerbaycan hükümeti Dağlık Karabağ'ın sosyal, ekonomik ve kültürel kalkınması için gereken çalışmaları yapmıştır. Nisan 1980 yılı verilerine göre Dağlık Karabağ Özerk Vilayetin nüfusu 163 bin idi. Vila-

yette 49 etnik ve milli kimlik yaşıyordu⁶⁸. 12 Ocak 1989 tarihli nüfus sayımı verilerine göre özerk vilayetin nüfusu yaklaşık 189 bindi. Bu nüfusun yaklaşık 139 bini Ermeni (%73,5), 48 bini Azerbaycanlı (%25,3) ve 2 bini ise diğer halklara mensuptu (%1,2). DKÖV özerk yönetime özgü tüm haklara sahipti. Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'a bağlı özerklik statüsü 1936 ve 1977 tarihli SSCB anayasalarında tespit edilmiştir. SSCB ve Azerbaycan SSC anayasalarına göre DKÖV'nin hukuki statüsü DKÖV Halk Vekilleri Sovyeti tarafından Azerbaycan SSC Yüksek Sovyetine takdim edilmiş ve 16 Haziran 1981 yılında kabul edilmiş "Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti Hakkında" kanunla düzenlenmiştir⁶⁹. Milliyet ilkesine dayalı arazi birimi olarak DKÖV idari özerklik biçimine sahip olup halkın gereksinimlerinin gerçekleşmesi konusunda birçok hakları sahipti. SSCB Anayasasına uygun olarak DKÖV SSCB Yüksek Sovyetinin Milletler Sovyetinde 5, Azerbaycan SSC Yüksek Sovyetinde ise 12 milletvekiliyle temsil edilmiştir. DKÖV'nin yönetim organı olarak Halk Vekilleri Sovyeti geniş yetkilere sahipti. Ermenice tüm hükümet, idari ve yargı organları, ayrıca savcılık faaliyetinde, aynı zamanda eğitimde kullanılıyordu. Hankendi Pedagoji Enstitüsünde çoğunluğu Ermenilerden ibaret 2130'dan fazla öğrenci Azerbaycan, Ermeni ve Rus bölümlerinde eğitim alıyorlardı. Bunun dışında, Dağlık Karabağ'da Ermenice eğitim veren onlarla uzmanlaşmış lise ve meslek liseleri faaliyet gösteriyordu. Ermenice yerel televizyon ve radyo programları yayınlanırken gazete ve dergiler basılıyordu. Ülkenin dağlık bölgeleri ve merkezden uzaktaki taşra birimlerinden farklı olarak, DKÖV televizyon ve radyo programlarının kabulü için teknik altyapıyla donatılmıştır. Özerklik

(67) Bkz: Didərginlər. Tərtib edən Hidayət. Bakı, 1990.

(68) Секретарь Нагорно-Карабахского обкома КП Азербайджана Б. Кевоков. -ЦК КП Азербайджана. 11 мая 1980 г. ARSSA, ф. 1, листе 67, d. 196, v. 119-130.

(69) О Нагорно-Карабахской Автономной Области. Закон Азербайджанской ССР. Баку, 1987; Проблема Нагорно-Карабахской Автономной Области (справочная информация). -Азербайжан Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığının Arşivi (ACDİB Arşivi) belgeleri. Azerbaycan Cumhuriyetinin Rusya Federasyonundaki Büyükelçiliği. 02. 01. 2003 – 18. 03. 2003. Klasör No: S, v. 233-236.

şekli ahalinin ekonomik, sosyal, kültürel ve milli özelliklerini ve özerk vilayetteki yaşam tarzını tam şekilde yansıtıyordu.

Buna rağmen 1980'li yılların ortalarında meydana gelen durumdan faydalanan Ermenistan yönetimi Azerbaycan'ın içişlerine müdahale etmeye başladı.

Ermenistan Tarafından Azerbaycan'ın İçişlerine Müdahale

M. Gorbaçov'un ekonomik konular üzere danışmanı Abel Aganbekyan'ın Paris'te "Intercontinental" otelde yerli Ermenilerle görüşünde seslendirdiği ve daha sonra, 18 Kasım 1987'de "Humanite" gazetesinde yayınlanmış konuşması bir gerginlik ortamı yarattı⁷⁰. Aganbekyan güya, Dağlık Karabağ'la Ermenistan'ın bağlantısını dikkate alarak bölgenin Ermenistan'a birleştirilmesi konusunda M. Gorbaçov'un rızasını aldığını bildirdi⁷¹. Kasım ayında Ermeni temsilciler Moskova'ya gelerek bu taleplerini merkezi yönetimin gündemine sundular. Bundan sonra Ermenistan'ın Kafan ve Mehri ilçelerinde Azerbaycanlılara karşı saldırılar düzenlendi ve sivil halk ata topraklarını terk ederek Azerbaycan'a sığınmak zorunda kaldılar. 1988 yılında Ermenistan'dan kovulan 4 bin mülteci Azerbaycan'a gelmişti.

Şubat ayı başlarında Ermenistan temsilcileri Moskova'ya giderek bazı taleplerde bulundular. 11 Şubatta ise Stepanakert'te gösteriler ve anayasal düzene karşı hareket başlatıldı⁷².

Dağlık Karabağ çatışmasını Azerbaycan toplumu çıkarmadı. Azerbaycan yönetimi her zaman Dağlık Karabağ'ın sosyo-ekonomik ve kültürel kalkınmasını her zaman dikkat merkezinde olmuş, bölgede yaşayan Ermeniler için geniş olanaklar sunmuştur. Dağlık Karabağ kalkınma bakımından ülkedeki diğer özerk oluşumlardan bir hayli ilerideydi. 1980'li yılların ortalarından itibaren Ermenistan'da birçok kurum ve kuruluşlar

ülke yönetiminin himayesiyle yarı gizli şartlarda ateşli silah ve patlatıcı maddeler üreterek Dağlık Karabağ'a gönderir, yasadışı silahlı birlikleri silah ve mühimmatla, muhabere ve ulaşım araçlarıyla teçhiz ediyorlardı.

Çatışmanın ortaya çıkmasında belli uluslararası faktörler de etkin olmuştu. SSCB'nin dağılmasından yana olan devletler etnik ve milli sorunların ortaya çıkmasına çalışıyorlardı. Etnik münakaşalar açısından ülkenin en hassas bölgesi Güney Kafkasya idi.

18 Şubat 1988'de M. Gorbaçov SSCB'de milli (etnik) sorunların gözden geçirilmesinin önemini vurgulaması Ermenistan yönetimini daha da cesaretlendirdi. Ermenistan hükümetinin doğrudan müdahalesiyle 20 Şubat 1988'de Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti Halk Vekilleri Sovyetinin oturumu yapıldı. 140 vekilinden 110'u Ermeni geri kalanları ise Azerbaycanlılar idi. Azerbaycanlı vekiller oturuma alınmadılar.⁷³ Oturumda DKÖV'nin Azerbaycan'dan alınarak Ermenistan'a verilmesine ilişkin Azerbaycan ve Ermenistan parlamentolarına başvuruda bulunma kararı alındı⁷⁴. Bundan bir gün sonra, 21 Şubatta Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkezi Komitesi "Dağlık Karabağ'da Olaylar Hakkında" karar kabul etti.⁷⁵ Kararda, bu bölgedeki etnik ve idari yapının değiştirilmesine ilişkin hareket ve taleplerin milletler arası ilişkileri olumsuz etkilediği, anayasaya zıt olduğu vurgulanmıştı. Azerbaycan Komünist Partisi Merkezi Komitesi Bürosu 22 Şubatta kararı müzakere ederek Dağlık Karabağ Vilayet Parti Komitesini, durumu normalleştirmek ve bölgenin sosyal ve ekonomik kalkınmasına

(70) Помпеев Ю. Кровавый омут Карабаха. Баку, 1992, с. 20.

(71) События вокруг НКАО в кривом зеркале фальсификаторов (Сборник материалов), с. 7.

(72) Агрессия Республики Армении против Азербайджанской Республики. Доклад по фактам агрессии представленный в международные организации. Баку, май 1994 г. АСДІВ Арşivinin belgeleri. 1994. Ermenistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü ilə əlaqədar məruzə. Klasör №:9, v. 3.

(73) Чаладзе Т. Карабахский геноцид: обреченный Ходжалы. Документальная хроника. Баку, 2009, с. 19.

(74) События вокруг НКАО в кривом зеркале фальсификаторов (Сборник материалов), с. 8-9; Нагорный Карабах: Разум победит. Документы и материалы. - Баку, 1989, с. 81-82.

(75) Постановление ЦК КПСС от 21 февраля 1988 года о событиях в Нагорном Карабахе. Совершенно секретно. ARSSA, f. 1, liste 83, klasör 5, d. 83, v. 9-10.

yönelik önerileri hazırlayarak takdim etmek konusunda görevlendirdi⁷⁶.

Lakin bu kararlar yerine yetirilmeden Dağlık Karabağ'da ilk kan akıtıldı. Ayrılma kararına itiraz eden sivil Azerbaycanlılara 22 Şubat'ta Ağdam-Hankendi karayolu civarındaki Asgeran kasabası yakınında Ermenilerin açtıkları ateş sonucunda iki genç hayatını kaybetti. Bu gençler çatışmanın ikk kurbanları idiler. Faaliyetindeki kusurları nedeniyle 25 Şubat'ta Dağlık Karabağ Vilayet Parti Komitesinin Birinci Sekreteri Boris Gevorkov görevinden alındı⁷⁷. Yeni atama da gerginliği ortadan kaldırmadı. Diğer taraftan Ermenistan'dan Azerbaycan'a doğru yoğun bir mülteci akını yaşanıyordu. Mülteciler ağırlıklı olarak Bakü ve Sumgayıt'a yerleşmeye çalışıyorlardı. Asgeranda iki Azerbaycanlının öldürülmesi halkı hiddetlendirmişti. Bu gergin durumda 26-28 Şubat 1988'de Sumgayıt'ta ir provokasyon yapıldı ve çıkan çatışmalarda 32 kişi öldürüldü. Onlardan 24'ü Ermeni, 5'i Azerbaycanlı idi⁷⁸. Soruşturma dosyalarından da görüldüğü üzere bu olay önceden hazırlanmıştı. Ermeniler önceden belirlenmiş hanelere saldırmışlardır. Öldürülen kişiler Ermeni milliyetçi örgütlerine para ödemeyen kişilerdi. Olaylarda suç işleyen kişilerden birçoğu şehir dışından gelmişlerdi⁷⁹. Olayların organizatörlerinden biri Ermenilerin öldürülmesi ve kadınlara tecavüz etmesinde doğrudan yer alan Eduard Grigoryan'da Ermenilerin yaşadıkları hanelerin listesini olduğu ve diğer üç Ermeni ile birlikte Ermenilerden kısas almaya çağırdığı soruşturma dosyasından belli olmuştu. Onların işledikleri cinayet kurbanlarının tümü Ermeniler idi.

29 Şubat 1988'de Sumgayıt olayları Politbüro'da müzakere edildi⁸⁰. Bu durum ayrıca 7 Mayıs'ta Azerbaycan KP MK'nin Birinci Sekreteri Kamran Bağirov'un başkanlığındaki büro toplantısında geniş müzakere edildi⁸¹. "Sumgayıt Şehrinde Durumun Normalleştirilmesine İlişkin Hükümet Komisyonunun Raporu Hakkında"⁸², "27-29 Şubat 1988'de Sumgayıt Şehrinde Trajik Olayları

Doğuran Nedenler Hakkında"⁸³ kararlar kabul edildi.

Azerbaycan hükümetinin durumu kontrol altına alma çabalarına rağmen Ermenistan'ın müdahalesi devam etmekteydi. Ziya Yuzifzade'nin Azerbaycan KP MK'ya gönderdiği 7 Mart 1988 tarihli gizli mektubundan görüldüğü gibi Ermenistan'dan DKÖV'nin birçok ilçesine gelmiş milliyetçi Ermeniler Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'dan alınması konusunda yüksek makamlara başvuruda bulunmak ve Ermenistan ve DKÖV'den Moskova'ya delegeler yollamak amacıyla imza toplayarak durumu gerginleştirmeye çalıştıklarını yazıyordu⁸⁴.

Ermenistan'ın Azerbaycan'a müdahalesi ve iki ülke arasındaki münakaşa Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkezi Komitesinin 9 Mart 1988 tarihli toplantısında geniş şekilde müzakere edilerek DKÖV'deki sorunların incelenmesine dair karar çıkarıldı⁸⁵. Bu karar doğrultusunda yapılması gereken çalışmalar ilgili Azerbaycan KP MK'de müzakere edildi. Alınan kararda Dağlık Karabağ Vilayet Parti Komitesi sosyo-ekonomik kalkınma planının hazırlanmasıyla görevlendirildi ve durumun normale dönmesi için bir eylem planı onaylandı. 21 Mart 1988'de bölgedeki durum Polibüro'da ele alındı⁸⁶. M. Gorbaçov Erme-

(76) Заседание бюро ЦК КП Азербайджана. О событиях в Нагорном Карабахе. 22 февраля 1988 года. Совершенно секретно. ARSSA, f. 1, liste 83, klasör 5, d. 83, v. 10-12.

(77) Заседание бюро ЦК КП Азербайджана. О т. т. Погосяне Г. А. и Кеворкоче Б. С. 25 февраля 1988 года. ARSSA, f. 1, liste 83, klasör 5, d. 83, v. 13.

(78) A.g.k..

(79) A.g.k..

(80) Заседание Политбюро ЦК КПСС. 29 февраля 1988 года. О дополнительных мерах в связи с событиями в Азербайджанской и Армянской ССР. Совершенно секретно. Rusya Devleti En Yeni Tarih Arşivi (RDEYTA), f.89, l. 42, d. 18, l. 1-11.

(81) Протокол №74 заседания бюро ЦК КП Азербайджана. 7 мая 1988 года. Совершенно секретно. ARSSA, f. 1, liste 83, d. 56.

(82) Решение бюро ЦК КП Азербайджана. Об отчете правительственной комиссии по нормализации обстановки в г. Сумгаите. Протокол №74 заседания бюро ЦК КП Азербайджана. 7 мая 1988 года. Совершенно секретно. ARSSA, f. 1, liste 83, d. 56, v. 2.

(83) Решение бюро ЦК КП Азербайджана. О принципах, повлекших за собой трагические события в г. Сумгаите 27-29 февраля 1988 года. Протокол №74 заседания бюро ЦК КП Азербайджана. 7 мая 1988 года. Совершенно секретно. ARSSA, f. 1, liste 83, d. 56, v. 3.

(84) Председатель КГБ Азербайджанской ССР ЦК КП Азербайджана. 7 марта 1988 г. Секретно. АСМТВА, 10/192. v. 22-25.

(85) Совещание в ЦК КПСС. ARSSA, f. 1, liste 83, klasör 5, d. 32, v. 1-2.

(86) Заседание Политбюро ЦК КПСС. 21 марта 1988 года. О некоторых неотложных мерах по нормализации обстановки в Азербайджане и Армении в связи с событиями вокруг Нагорного Карабаха. Совершенно секретно. RDEYTA, f.89, l. 42, d. 19, l. 1-8.

nistan KP MK'nin Birinci Sekreteri Karen Demirçiyân'ın Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'dan alınarak Ermenistan'a verilmesi dışında her hangi bir karar istemediğini, böyle bir tutumun durumu gerginleştirmeye hizmet ettiğini vurguladı. Politbüro toplantısında alınan karar doğrultusunda öncelikle olarak Ermeni ayrılıkçıların planlarının Azerbaycan ve Ermeni halklarının çıkarlarına aykırı olduğunu vurgulamanın, Revan'daki "Karabağ" komitesinin iç yüzünü, sloganlarını, kime hizmet ettiğini ortaya koymanın önemli olduğunun altı çizildi. Silah ele geçirilmesine ilişkin KGB'nin bilgi toplaması gerektiği konusunda talimat verildi.

Ermenistan'dan Azerbaycanlıları kovulması ve Azerbaycan'ın içişlerine müdahalesi ara vermedi. Ziya Yusifzade'nin 3 Nisan 1988 tarihinde Azerbaycan KP MK'ya yazdığı raporlardan da görüldüğü üzere, sadece son dönemde Ermenistan'dan kovulan Azerbaycanlıların sayısı 6 binden fazla idi⁸⁷. Azerbaycan hükümeti Ermenistan'ın müdahalesini önleyemezken ülkesinin haklarını koruyamadı. 1988 yıl mayıs ayında Azerbaycan KP MK'nın Birinci Sekreteri Kamran Bağirov görevinden alındı ve bu makama Azerbaycan'ın dışında yaşamış Abdurrahman Vezirov, Ermenistan'da ise Karen Demirçiyân'ın yerine Suren Arutunyan getirildi.

Yönetim değişikliğinden sonra kriz daha da derinleşti. Azerbaycanlıların Ermenistan'dan kovulması devam ettirildi. Ziya Yuzifzade'nin 28 Mayıs 1988 tarihinde Azerbaycan KP MK'ya gönderdiği gizli belgeye göre kovulmanın motifleri şöyleydi: Azerbaycanlı ahalile ilgili oluşturulmuş sağlam olmayan manevi ve psikolojik ortam, "Ermenistan'dan redd olun" sloganları, silahla tehdit etme ve hayati tehlikenin varlığı, ticari tesislerde Azerbaycanlılara hizmet verilmemesi ve aşağılanmaları, Ermenistan'ın parti ve Sovyet organlarında Azerbaycanlıların şikâyetlerinin dinlenilmemesi.⁸⁸

15 Haziranda Ermenistan Yüksek Sovyetinin oturumunda DKÖV'nin başvurusu değerlendirildi ve DKÖV'nin Ermenistan'a dahil edilmesi önerisi kabul edilirken, DKÖV'nin Ermenistan'a devrine ilişkin Bakü ve Moskova'ya müracaata bulundu. Azerbaycan Yüksek Sovyeti ve Başkanlık Divanı (Riyaset Heyeti) 13 ve 17 Haziran 1988 tarihlerinde kabul ettiği kararlarda SSCB Anayasasının 78. ve Azerbaycan Anayasasının 70. maddelerini gerekçe göstererek DKÖV'nin Azerbaycan'dan alınarak Ermenistan'a verilmesinin imkânsız olduğunu açıkladı.

O sırada Ermenistan'dan kovulmuş Azerbaycanlılar rastgele gösteriler düzenleyerek DKÖV'de asayişin sağlanması, Ermenistan'da yaşayan Azerbaycanlıların güvenliğinin sağlanması, yaşam ve iş koşullarının normalleştirilmesi, Ermenistan'dan Azerbaycanlıların vahşice kovulmalarına karşılık Azerbaycan'daki Ermenilerin işten atılması taleplerini ileri sürüyorlardı⁸⁹. Ziya Yusifzade'nin Merkezi Komiteye yazdığı 24 Haziran 1988 tarihli gizli rapordan da görüldüğü üzere o sırada Ermenistan'dan kovulan Azerbaycanlıların sayısı 16 binden fazlaydı. Bir süre sonra Ermenistan'dan kovulan Azerbaycanlı mültecilerin sayısı 18 bin 500'e ulaştı⁹⁰.

12 Temmuz 1988'de DKÖV Halk Vekilleri Sovyeti tek taraflı olarak bölgenin Azerbaycan'dan ayrılmasına dair karar aldı⁹¹. Buna cevap olarak 13 Temmuzda Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti Başkanlık Divanı

(87) Председатель КГБ Азербайджанской ССР З. М. Юсифзаде. ЦК КП Азербайджана. О некоторых элементах обстановки в республике. 3 апреля 1988 года. Секретно. АСМТВА, 10/312, в. 78.

(88) Председатель КГБ Азербайджанской ССР З. М. Юсифзаде. ЦК КП Азербайджана. О некоторых элементах обстановки в республике. 28 мая 1988 года. Секретно. АСМТВА, 10/509, в. 195.

(89) Председатель КГБ Азербайджанской ССР З. М. Юсифзаде. ЦК КП Азербайджана. Об обстановке в республике. 23 июня 1988 года. Секретно. АСМТВА, 10/637, в. 265-266; Председатель КГБ Азербайджанской ССР З. М. Юсифзаде. ЦК КП Азербайджана. Об обстановке в республике. 24 июня 1988 года. Секретно. АСМТВА, 10/624, в. 259.

(90) И. о. председателя КГБ Азербайджанской ССР В. А. Лакончев. ЦК КП Азербайджана. Об обстановке в республике. 28 июня 1988 года. Секретно. АСМТВА. 10/644, в. 277.

(91) Агрессия Республики Армения против Азербайджанской Республики. Доклад по фактам агрессии представленный в международные организации. Баку, май 1994 г. АСДİВ Арşивинин белгелери. 1994. Ermanistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü ilə əlaqədar məruzə. Klasör №:9, v. 16.

(Riyaset Heyeti) SSCB ve Azerbaycan SSC anayasalarına, ayrıca Azerbaycan SSC'nin Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti Hakkında Kanununa dayanarak DKÖV Halk Vekilleri Sovyetinin vilayetin Azerbaycan SSC'den tek taraflı ayrılmasına dair DKÖV Halk Vekilleri Sovyetinin 12 Temmuz tarihli kararının geçersiz olduğunu ve her hangi yasal güce sahip olmadığını açıklayan bir karar aldı. Alınan bu kararlarla ilgili SSCB Yüksek Sovyeti Başkanlık Divanının (Prezidyum) 18 Temmuz tarihinde aldığı kararda Ermenistan ve Azerbaycan'la anayasaya uygun olarak belirlenmiş idari yapının değiştirilmesinin mümkün olmadığı ifade edilmiştir. SSCB Anayasasının 78. maddesine göre Birlik cumhuriyetlerinin arazisi onların rızası olmadan değiştirilemez. Ayrıca, Birlik cumhuriyetleri arasındaki sınırlar söz konusu cumhuriyetlerin karşılıklı rızası ve SSCB'nin yüksek hâkimiyet organlarının onayıyla değiştirilebilecekti. Buna rağmen, Ermenistan tarafından Azerbaycan'ın içişlerine müdahaleler devam ediyordu. O sırada DKÖV'de işletmeler faaliyetini durdurmuştur. ⁹² Kısa süre sonra vilayette etnik düşmanlığa dayalı çatışmalar meydana geldi⁹³. Kanlı çatışmaları önlemek amacıyla 28 Temmuz 1988 yılında Dağlık Karabağ'da olağanüstü hal ilan edildi.

Ermenistan'da ise Azerbaycanlıların haklarının ihlali ve doğma yurtlarından kovulması olayları daha da yoğun hale geldi. 1 Ağustos 1988 tarihli verilere göre, Ermenistan'dan kovulan daha 15 bin 165 mülteci Azerbaycan'ın 45 şehir ve ilçesinde toplanmıştı. Azerbaycan SSC Devlet Güvenlik Komitesi Başkanı İvan Gorelovski'nin Azerbaycan KP MK'ye yazdığı gizli mektuptan görüldüğü gibi 19 Ekim tarihli verilere göre, Ermenistan'dan Azerbaycan'a daha 28 bin 225 kişi veya 6 bin 516 aile kovulmuştu. Azerbaycanlılar artık DKÖV'den da kovuluyorlardı. Şöyle ki Stepanakert, Asgeran, Martuni ve Hadrut ilçelerinden Şuşa, Ağdam ve diğer ilçelere 3 bin 69 kişi veya 569 aile kovulmuştu.

Bu olaylar aslında Ermenilerin de durumunu da olumsuz etkiliyordu. Onlar da Azerbaycan'dan gitmek zorunda kalıyorlardı. Fakat Bakü'den ve diğer şehirlerden giden Ermeniler toplu olarak DKÖV'de iskan ettirildiler. 1970'li yıllarda Dağlık Karabağ'da Ermenilerin oranı %75, Azerbaycanlıların oranı %25 olduğu halde, 1980'li yılların sonlarına doğru Ermenilerin oranı artarak %80'e ulaştı. Azerbaycanlıların oranı ise azalarak %20'ye geriledi⁹⁴. Bu politikanın amacı vilayetteki Ermeni nüfusun oranını artırarak Ermenistan'a birleştirmekti⁹⁵. Azerbaycan SSC Devlet Güvenlik Komitesinin gizli raporuna göre, 7 Aralık 1988 tarihine gelindiğinde Ermenistan'dan kovularak mülteci durumuna düşmüş Azerbaycanlıların sayısı 110 bine ulaşmıştı⁹⁶.

7 Aralık 1988 yılında Ermenistan'da şiddetli deprem yaşandı. Azerbaycan'dan Ermenistan'a insani yardım götüren uçak Ermenistan semasında düşürüldü. Depremin sonuçlarını ortadan kaldırmak için çalışan yabancı kurtarma ekiplerinin karşılaştıkları olay ise bundan da vahimdi. Kurtarma ekibi boruların içinden birkaç Azerbaycanlı çocuk cesedi buldular. Bu çocuklar Ermeniler tarafından boruların içerisine canlı olarak doldurulmuş, daha sonra borular her iki taraftan kaynak edilerek kapatılmıştı.

Azerbaycan'ın egemen haklarını ihlal eden SSCB Yüksek Sovyeti Başkanlık Divanı 12 Ocak 1989 tarihinde Azerbaycan Anayasasına aykırı olarak 10025 No'lu kararla Arkadi Volski'nin başkanlığında 8 kişilik Dağlık Karabağ Özerk Vilayetinde Özel Yönetim

(92) Председатель КГБ Азербайджанской ССР З. М. Юсифзаде. ЦК КП Азербайджана. Об обстановке в республике. 5 июля 1988 года. Секретно. АСМТВА, 10/0668, в. 290.

(93) Председатель КГБ Азербайджанской ССР З. М. Юсифзаде. ЦК КП Азербайджана. Об обстановке в республике. 7 июля 1988 года. Секретно. АСМТВА, 10/681, в. 4.

(94) Гасанов Г. О платформе деятельности правительства республики. Выступление на заседании президиума Совета Министров Азербайджанской ССР. 9 февраля 1990 года. Hasan Hasanov'un şahsi arşivinden.

(95) Председатель КГБ Азербайджанской ССР ЦК КП Азербайджана. Об обстановке в республике. 2 октября 1988 года. Секретно. АСМТВА, 10/966, в. 150.

(96) Председатель КГБ Азербайджанской ССР ЦК КП Азербайджана. Об обстановке в республике. 7 декабря 1988 года. Секретно. АСМТВА, 10/1089, в. 233.

Komitesi oluşturuldu. Politbüro 13 Ocak tarihli toplantısında bu kararı beğendi. Komitenin oluşturulması bölgenin Azerbaycan'ın kontrolünden çıkmasında önemli rol oynadı.

Bunlara yanıt olarak 12 Ağustosta Bakü'de gösteriler başladı. 23 Eylül 1989 tarihinde Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Egemenliği Hakkında Anayasal Kanunu kabul etti. Kanununun 5. maddesine şöyle bir hüküm yer almaktaydı: "Azerbaycan SSC'nin egemenliği Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçası olan Nahçıvan ÖSSC ve Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti dahil, cumhuriyetin tümünde geçerlidir" ve "Azerbaycan SSC'nin diğer Birlik cumhuriyetleriyle sınırları sadece ilgili cumhuriyetle karşılıklı anlaşma yoluyla değiştirilebilir".

Azerbaycan yoğun itirazları üzerine 28 Kasım'da bu kurumun faaliyetine son verildi ve SSCB Yüksek Sovyeti Özel Komisyonunun denetimi altında Dağlık Karabağ'la ilgili Azerbaycan SSC'nin Teşkilat Komitesi tesis edildi. Ermenistan yönetimi bu karara itiraz etti. Ermenistan'da Ermeni Milli Hareketi kuruldu. Hareketin Programında Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a birleştirilmesi meselesi ireli sürüldü. 1 Aralık 1989 tarihinde Ermenistan SSC Yüksek Sovyeti "Ermenistan SSC ve Dağlık Karabağ'ın birleştirilmesi" hakkında karar kabul etti. 2 Aralıkta Azerbaycan parlamentosu "bir Birlik cumhuriyetinin arazisinin belli kısmının diğerinin lehine tek taraflı olarak değiştirilmesini yasallaştırmaya ve diğer devletin sınırları içinde Anayasaya aykırı bir kurumun tesis edilmesine yönelik açık çabaları yansıtan bu kararın hukuken geçersiz olduğunu açıkladı⁹⁷.

Bütün bunların yanı sıra Ermenistan'dan Azerbaycanlıların kovulması, öldürülmesi ve şiddet olayları devam ediyordu. Azerbaycan SSC Savcılığının raporuna göre 1988-1989 yıllarında Ermeni çeteleri tarafından Ermenistan'da 216 Azerbaycanlı katle-

dilmiştir⁹⁸. Öldürülenlerin arasında çocuklar, kadınlar ve ihtiyarlar daha fazlaydı. Bu süreçte Azerbaycanlılar Ermenistan'ın 172 köyünden kovuldular⁹⁹. Kovulanların tümü evinden ve mülkiyetinden yoksun bırakıldılar.

Ermenistan SSC Yüksek Sovyeti Azerbaycan'ın içişlerine müdahaleye devam ederek 9 Ocakta Dağlık Karabağ'ı 1990 yılı iktisadi kalkınma planı kapsamına aldı. 10 Ocakta SSCB Yüksek Sovyetinin Başkanlık Divanı bu karara itiraz ederek "Dağlık Karabağ'la İlgili Ermenistan SSC Yüksek Sovyeti'nin 1 Aralık 1989 ve 9 Ocak 1990 Tarihli Kararlarının SSCB Anayasasına Uygun Olmadığı Hakkında" karar kabul etti. Kararda Azerbaycan SSC'nin rızası olmadan Ermenistan SSC ile Dağlık Karabağ'ın yeniden birleştirilmesinin kanuna aykırı olduğu bildirildi. Ermenistan bir kadar da ileri giderek 1990 yılında kendi parlamentosuna Dağlık Karabağ'dan iki milletvekili "seçti".

Gelişmeler Azerbaycan'da siyasi durumun gerginleşmesine neden oluyordu. Gerek Bakü'de gerekse bölgelerde durum iyi değildi. Birkaç ilçede Azerbaycan Halk Cephesinin faalleri iktidarı ele aldılar. 1990 yılı Ocak ayınının 19'unu 20'sine bağlayan gece M. Gorbaçov ve ülkenin üst düzey yöneticilerinin talimatıyla Sovyet Ordusu Bakü ve diğer bölgelerde sivil halka karşı katliamlar uyguladı. Bu olaylar sonucunda yüzden fazla Azerbaycanlı öldürüldü ve yaralandı. 20 Ocak faciası SSCB'deki siyasi krizi ve M. Gorbaçov'un perestroyka politikasının iflas ettiğini ortaya koydu.

SSCB Yüksek Sovyeti Başkanlık Divanı 3 Nisan 1990 tarihli kararıyla Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki sınırların ve anaya-

(97) Embassy of the Republic of Azerbaijan in the USA. Legal aspects of the conflict in Nagorno-Karabakh. ACDİB Arşivinin belgeleri. 1993. Münaqişəli problemlər idarəsi. Qarabağ probleminə dair sənədlər. 2-ci hissə. Klasör No: 22, v. 94-94.

(98) Агрессии Республики Армении против Азербайджанской Республики. Доклад по фактам агрессии, представленный в международные организации. Баку, май 1994 г. ACDİB Arşivinin belgeleri. 1994. Ерменистан Республикасинин Азербайжан Республикасина qarşı təcavüzü ilə əlaqədar məruzə. Klasör No:9, v. 26.

(99) A.g.k., v. 28.

sayla belirlenmiş idari yapının değiştirilemeyeceğini açıkladı¹⁰⁰.

1991 yılı mart ayının ortalarında Sovyetler Birliğinin Telgraf Ajansı (TASS) Sovyet hükümetinin tutumunu beyan ederek Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçası olduğunu bildirdi. Buna rağmen, Ermenistan yönetiminin SSCB Halk Vekillerinin Olağanüstü Kongresinin çağrılması talebinde bulundu¹⁰¹. Azerbaycan Cumhuriyeti Yüksek Sovyetinin Başkanlık Divanı (Riyaset Heyeti) 5 Mayıs 1991 tarihinde bu talebi reddeden itiraz kararı aldı.

Ermeni silahlı birlikleri ise Azerbaycan'ın Ermenistan'la sınır ilçeleri Ağstafa, Gazah, Tovuz, Gedebey, Kelbecer, Laçın, Kubadlı ve Zengilan'a saldırılarını yoğunlaştırdılar. 1988-1991 yılı sonuna dek Ermenilerin saldırıları sonucunda 411 Azerbaycan vatanı öldürülmüştü. Bu tür saldırılar Nahçıvan, Sederek, Ordubad'a da yapılmıştı¹⁰². Bu olayların ne kadar tehlikeli olduğunu anlayan merkezi hükümet bazı adımlar atmak zorunda kaldı. 1991 yılı nisan ayında SSCB merkezi kolluk kuvvetleri Dağlık Karabağ dışında, Ermeni silahlı çetelerinin bir merkez haline getirdikleri Hanlar ilçesinin Çaykend köyüne silahlı birlikleri gözaltına aldı. Buradan komşu köyler ve yollar düzenli olarak top ve bomba yağmuruna tutuluyordu. 1989-91 yılları arası Çaykend'de ve çevresinde 54 yerli sakin Ermeni silahlı çeteleri tarafından öldürülmüştü.

Ermenistan İşgalini Durdurmaya Yönelik Barış İnisiyatifleri

30 Ağustos 1991'de Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti 23 Eylül 1989 tarihli anayasal kanuna atfen, 1918 yılında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti tarafından beyan edilmiş devlet bağımsızlığını yeniden ilan etti¹⁰³. Şunu da vurgulamak gerekir ki aynı dönemde Dağlık Karabağ bölgesi Azerbaycan'ın bir parçası idi.

2 Eylül 1991'de de Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti ve Şaumyan İlçe Halk Vekille-

ri Sovyetlerinin ortak toplantısında Azerbaycan'ın DKÖV ve Şaumyan ilçesi sınırlarında sözde "Dağlık Karabağ Cumhuriyeti"nin tesis edildiği açıklandı. Bu gelişme Azerbaycan ve SSCB'nin kanunlarına tamamen aykırı idi ve her hangi yasal dayanaktan yoksundu. Sorunun çözümünde, yani, barış inisiyatifleri sürecinde Rusya'nın Devlet Başkanı B. Yeltsin ve Kazakistan Cumhurbaşkanı bölgeye sefer ederek bir barış süreci başlatmaya girişmişlerdi. Ermenistan ve Azerbaycan cumhurbaşkanlarının da katıldığı bu süreçte imzalanan ortak barış beyannamesi sorunun çözümüne ilişkin bir dizi önlemler içeriyordu.¹⁰⁴ Fakat bu anlaşmalar Ermenistan'ın saldırılarını durduramadı. 18 Ekimde Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Bağımsızlığına ilişkin Anayasal Kanununu kabul etti¹⁰⁵. 20 Kasım 1991'de Dağlık Karabağ'da Karakent köyü semasında Azerbaycan'ın üst düzey bürokratlarının bulunduğu helikopter Ermenistan'dan gönderilmiş silahlı grup tarafından vurularak düşürüldü. Bu olayın ardından 26 Kasım 1991 tarihinde Azerbaycan yönetimi Dağlık Karabağ Özerk Vilayetinin özerklik statüsünü kaldırdı¹⁰⁶. Bundan sonra Ermenistan açık silahlı müdahaleye yolunu seçti.

(100) О несоответствии Конституции СССР актов по Нагорному Карабаху. Постановление Президиума Верховного Совета СССР от 10 января 1990 г. - Ведомости Верховного Совета СССР. М., 1990, № 3, с. 38; О введении в действие закона СССР о порядке решения вопросов, связанных с выходом союзной республики из СССР от 3 апреля 1990 г. - Ведомости Верховного Совета СССР. М., 1990, № 15, с. 308.

(101) SSRİ halk deputatlarının növbədənənar qurultayının çağırılmasına dair Ermənistan Ali Sovetinin əsassız müraciəti haqqında Azərbaycan Respublikası Ali Soveti Rəyasət Heyətinin qərarı. 5 may 1991-ci il. ACDİB Arşivinin belgeleri. 1991.

(102) Агрессия Республики Армении против Азербайджанской Республики. Доклад по фактам агрессии представленный в международные организации. Баку, май 1994 г. ACDİB Arşivinin belgeleri. 1994. Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü ilə əlaqədar məruzə. Klasör №:9, v. 31.

(103) Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini bərpa etmək haqqında Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin bəyannaməsi. 30 avqust 1991-ci il. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin məlumatı, 31 avqust 1991-ci il. Bakı, 1991, N:15-16, s. 38-39.

(104) RSFSR Prezidenti B. N. Yeltsinin və Qazaxıstan Prezidenti N. Ə. Nazarbayevin vasitəçilik səfərinin yekunları haqqında birgə rəsmi məlumatın həyata keçirilməsi sahəsində Azərbaycan Respublikası Ali Soveti Rəyasət Heyətinin təklifləri barəsində Azərbaycan Respublikası Ali Soveti Rəyasət Heyətini qərarı. 7 oktyabr 1991-ci il. ACDİB Arşivinin belgeleri. 1991.

(105) Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında konstitusiyə aktı. 18 oktyabr 1991-ci il. - Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin məlumatı, 31 oktyabr 1991-ci il. Bakı, 1992, N: 19-20 (848-849), s. 26

(106) Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini ləğv etmək haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. - Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin məlumatı. 31 dekabr 1991-ci il. Bakı, 1991, N: 24 (853), s. 16-17.

1991 yılı kasım ayının sonlarına doğru Hankendi civarında Azerbaycanlıların yaşadıkları 19 köy Ermenistan silahlı birlikleri tarafından işgal edilerek ateşe verildi.

Aralık 1991 tarihinde Minsk yakınında, Belovejskoe Puşe’de Rusya, Ukrayna ve Belarus cumhurbaşkanları görüşerek 1922 tarihli Birlik Anlaşmasını feshettiler. 10 Aralık 1991’de Dağlık Karabağ’daki Ermeniler Ermenistan’ın doğrudan müdahalesiyle sahte “referandum” düzenleyerek “Dağlık Karabağ’ın SSCB terkinde bağımsız cumhuriyet olması” yönünde oy kullandılar. Bölgede yaşayan Azerbaycanlılar bu referanduma iştirak etmediler. O sırada zaten SSCB adlı bir devlet de yoktu.

Ermenistan’ın saldırılarını durdurmak amacıyla 13 Ocak 1992’de Azerbaycan BM’ye başvuruda bulundur. Başvuruda Dağlık Karabağ’da yasa dışı yönetim organlarını oluşturmak ve Azerbaycan Cumhuriyetinin topraklarının bir kısmını koparmaya yönelik faaliyetlerinin devlet terörü niteliğinde olduğu vurgulanmıştır¹⁰⁷.

Azerbaycan hükümeti sadece BM’ye müracaatla yetinmedi. 30 Ocak 1992 tarihinde Azerbaycan AGİK üyeliğine kabul edildi. Bundan bir müddet sonra, 6 Şubatta bölgeye heyet göndermekle ilgili karar kabul edildi.¹⁰⁸ 12-18 Şubat 1992 tarihlerinde bölgeye sefer eden heyet tarafından hazırlanan raporda 1987 yılından itibaren çatışmanın gelişme süreci, olayla, başka devletlerin soruna ilişkin tutumları, barış inisiyatifleri ve bazı tavsiyeler yer almıştı¹⁰⁹.

Buna rağmen Ermenistan ağır silahlar kullanarak Azerbaycan topraklarının işgalini bir kadar da artırdı. Ermenistan’ın yaptığı en ağır ve en trajik olay ise Hocalı’da yaşanan soykırım oldu. Ermeni silahlı birlikleri 26-27 Şubat 1992 tarihinde ve Hankendi’nde bulunan 366 No’lu eski Sovyet alayının yardımıyla yedi binlik bir nüfusun yaşadığı Hocalı’da soykırım yaptılar. Bu olay sonucunda 650’den fazla kişi öldürüldü, 1275 kişi esir alındı, 487

kişi ise sakat kaldı. Öldürülenlerden 106’sı kadın, 83’ü küçük çocuktı¹¹⁰. Ermenistan’ın sonradan cumhurbaşkanı olmuş savunma bakanı Serj Sarkysyan İngiliz gazeteci Thomas de Waal’la söyleşisinde şöyle bir itirafta bulunmuştur: Hocalı’ya kadar Azerbaycanlılar Ermenilerin sivil halka el kaldıramayacağını düşünüyorlardı. Biz bu klişeyi kırdık.”¹¹¹ Hocalı soykırımı Ermenistan tarafından işlenmiş bir insanlık cinayetidir. Azerbaycan’ın o dönemdeki yönetimi bu olayı halktan saklamaya çalışırken ülkedeki siyasi durum oldukça gerginleşmişti. Yüksek Sovyetin Başkanı Elmira Ahundova, 6 Mart tarihinde ise cumhurbaşkanı Ayaz Mütellibov istifa etti.

Sonraki dönemde Azerbaycan’ın BM ve diğer uluslararası kurumlar nezdinde girişimleri devam etmiştir. Bu girişimlerin en belirgin sonucu AGİK Bakanlar Kurulunun 24 Martta Helsinki’de düzenlediği ek oturumunda Minsk’de yine AGİK himayesinde Dağlık Karabağ’a dair ABD, Rusya, Türkiye, Fransa, İtalya, Almanya, Belarus, İsveç, Finlandiya, Azerbaycan ve Ermenistan temsilcilerinin katılımıyla bir konferans düzenlenmesi karar alındı¹¹². Konferansın amacı

(107) Azərbaycan Respublikası Ali Soveti Milli Şurasının Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurasına müraciəti. 13 yanvar 1992-ci il. ACDİB Arşivinin belgeleri. 1992; Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin məlumatı, 15 fevral 1992-ci il. Bakı, 1992, N: 3 (856), s. 7-8.

(108) CSCE Communication No. 65. Prague, 6 February 1992. To the Points of Contact CSCE Rapporteur Mission to Armenia, Azerbaijan and Nagorno-Karabakh. The attached memorandum, dated 6 February 1992, from the Chairman-in-Office of the Committee of Senior Officials concerning the above-mentioned Mission, is circulated for the information of participating States. -OSCE Archive in Prague. Communication 1992 a.

(109) CSCE Communication No. 79. Prague, 24 February 1992. To the Points of Contact Interim report on the situation in Nagorno-Karabakh. The attached interim report on the situation in Nagorno-Karabakh, submitted by the CSCE Rapporteur Mission to Armenia, Azerbaijan and Nagorno-Karabakh, is circulated for the information of participating States in view of the Seventh Meeting of the Committee of Senior Officials to be held on 27-28 February 1992. - OSCE Archive in Prague. Communication 1992 a.

(110) Агрессия Республики Армения против Азербайджанской Республики. Доклад по фактам агрессии представленный в международные организации. Баку, май 1994 г. ACDİB Arşivinin belgeleri. 1994. Ermenistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü ilə əlaqədar məruzə. Klasör No:9 v. 29.

(111) Thomas de Waal. Black Garden: Armenia and Azerbaijan through Peace and War. New York and London, New York University Press, 2003, p. 172.

(112) CSCE. First Additional meeting of the Council. Helsinki, 24 March, 1992, ACDİB Arşivinin belgeleri. 1992; Summary of Conclusions from the First Additional Meeting of the Council of Ministers. Helsinki, 24 March 1992. OSCE Archive in Prague. Nagorno Karabakh. Minsk. 1992 B-1993. II. No: 652.

Dağlık Karabağ'ın statüsünün belirlenmesi için siyasi müzakereleri başlatmaktı. Yeni kurulmuş BDT'nin merkezi Minsk olduğu için Belarus hükümeti bu konferansa ev sahipliğini önerdi. Böylece söz konusu konferans Minsk Konfransı adıyla tarihe geçti¹¹³. O sırada İran Cumhurbaşkanı Haşimi Refsencani'nin aracılığıyla 7 Mayıs'ta Yakup Memmedov ve Ermenistan Cumhurbaşkanı Levon Ter Petrosyan arasındaki görüşme sonucunda çatışmanın durdurulması, savaşın barışçıl yolla çözümünü öngören Tahran Bildirisi imzalandı. Bildirinin "mürekkebi kurumadan" Azerbaycan'ın tarihi ve kültürel merkezlerinden biri olan, 50 bin nüfusun yaşadığı Şuşa şehri 9 Mayıs sabahında Ermenistan ordusu tarafından işgal edildi. Ahalini bir kısmı öldürüldü, bir kısmı ise mecburi şartlar altında doğma yurtlarını terk ettiler. Şehrin tarih ve kültür abideleri, kütüphaneler, kulüpler ve okullar yerle yeksan edildi, eski elyazmaları ateşe verildi. Şuşa'nın işgaliyle Dağlık Karabağ'ın tümü Ermenistan tarafından işgal edilmiş oldu. Bölgede yaşayan tüm Azerbaycanlılar doğma yurtlarından kovularak mülteci durumuna düşürüldü. Bu gelişmeler ülkede siyasi krizin artmasına neden oldu. 14 Mayıs 1992'de Ayaz Mütellibov'un yeniden iktidara geri dönme girişimi bu krizi daha da derinleştirdi. 15 Mayıs'ta ise Azerbaycan Halk Cephesi hâkimiyete el koydu. Bu durumdan faydalanan Ermenistan işgal faaliyetlerini daha da yoğunlaştırarak 17 Mayıs'ta Dağlık Karabağ dışındaki 123 iskân biriminden ibaret ve 1835 km² araziye, 60 bin nüfuslu Laçin ilçesini işgal etti¹¹⁴. Laçin'in işgalinden sonra Dağlık Karabağ'la Ermenistan arasında doğrudan kara bağlantısı kurulmuş oldu. Şuşa ve Laçin'in işgali Minsk Konferansının düzenlenmesine ilişkin çalışmaları engelledi. Ermenistan'ın işgal politikasının genişlediği bir ortamda, 7 Haziran 1992'de Azerbaycan Halk Cephesi lideri Ebülfez Elçibey (Aliyev) cumhurbaşkanı seçildi. Yeni hükümet Ermenistan ordusu tarafından işgal edilmiş toprakları geri almak için çalışmalara başladı. 16 Haziran Azerbaycan hükümeti Goranboy

ilçesi üzerinde yeniden denetimi ele aldı. 18 Haziranda ABD bir açıklama yaparak, tarafları askeri operasyonları durdurmaya çağırdı ve müzakerelere başlamaya çağırdı¹¹⁵. Lakin Ermenistan bu çağırışlara cevapsız bıraktı. 26 Şubat – 1 Mart 1993 yılında Roma'da M. Rafaelli'nin başkanlığında Minsk Grubu devletler aşağıdaki konularda mutabakata vardılar: Ateşkesin sağlanmasının hemen ardından AGİK gözlemciler misyonu bölgeye gönderilecek, misyonun hazırlanması için AGİK eksperler grubu gönderilecek, ateşkes müddeti, gözlemciler misyonunun faaliyete başlaması ve Minsk Konferansının resmen açılışıyla ilgili maddeler dahil olmak kaydıyla barış süreci belgelerine ilişkin anlaşma imzalamak için Minsk Grubunun nisan ayında daha bir toplantısı yapılacaktı¹¹⁶. Fakat bu ve benzeri girişimler Ermenistan tarafından önemsenmiyordu. Ermenistan ordusu Dağlık Karabağ çevresindeki toprakların işgaline devam etti. 27 Mart-3 Nisan 1993 yılında düzenlediği saldırılar sonucunda 1936 km² araziye sahip ve 150 iskan biriminden ibaret Kelbecer ilçesini işgal etti. Ermeni birlikleri ilçe merkezinde halka karşı katliam yaptı, yüzlerle insan esir alındı ve kayıplara karıştı. İlçedeki 62 bin kişi mülteci durumuna düştü¹¹⁷. Mülteciler arasında Azerbaycanlıların yanı sıra Ruslar, Ukraynalılar, Yahudiler vd. halkların mensupları da vardı¹¹⁸. Kelbecerin işgalinden derhal sonra Azerbaycan Devleti 1 Nisan 1993'de

(113) Детальное состояние по нагорному Карабаху. Текст заявления посла Мерека. АСДІВ Архівинин белгелери. 1993. Даğlık Qarabağ problemına dair sənədlər. Klasör No: 20, v. 3.

(114) Агрессия Республики Армении против Азербайджанской Республики. Доклад по фактам агрессии представленный в международные организации. Баку, май 1994 г. АСДІВ Архівинин белгелери. 1994. Ермәнстан Республикасинин Азәрбајҹан Республикасина qarşı тәвәвүзи илә әлақадар мәрүза. Класөр No:9, v. 36.

(115) U. S. Department of State Office of the Assistant Secretary/Spokesman For Immediate Release. June 18, 1992. Statement by Margaret Tutwiler/ Spokesman. - OSCE Archive in Prague. File: Roma, 1992, 1,2 session.

(116) Детальное состояние переговоров по Нагорному Карабаху. Текст заявления посла Мерека. АСДІВ Архівинин белгелери. 1993. Даğlık Qarabağ problemına dair sənədlər. Класөр No:20, v. 1.

(117) Агрессия Республики Армении против Азербайджанской Республики. Доклад по фактам агрессии представленный в международные организации. Баку, май 1994 г. АСДІВ Архівинин белгелери. 1994. Ермәнстан Республикасинин Азәрбајҹан Республикасина qarşı тәвәвүзи илә әлақадар мәрүза. Класөр No:9, v. 36.

(118) Statistic information on the results of the occupation of the Kelbajar region. АСДІВ Архівинин белгелери. 2002. Katıblıq. BMT yanında Азәрбајҹан Республикасинин daimi nümayəndəliyi. Класөр No: S, v. 97-103.

dünya ülkeleri parlamentolarına, Avrupa Parlamentosuna, AGİK ve BM'ye Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı yürüttüğü savaşın yeni bir aşamaya, işgal aşamasına geçtiğini belirtir ve durumla ilgili tutum sergilemelerini istedi¹¹⁹. 13 Nisan 1993 yılında Azerbaycan BM Güvenlik Konseyi Başkanına Ermenistan'ın işgal eylemlerine dair belgeler sundu¹²⁰. 6 Nisan 1993'de BM Güvenlik Konseyi toplantısında başkanın bildirisini kabul edildi¹²¹. Bildiride Azerbaycan ve Ermenistan arasında ilişkilerin gerginleşmesinden, Dağlık Karabağ çatışmasında düşmanca eylemlerin yoğunlaşmasından, özellikle yerel Ermeni birliklerinin Kelbecer ilçesine müdahalesinden duyulan ciddi endişe ifade edilirken, barış ve bölge güvenliği için tehdit oluşturan düşmanca hareketlere derhal son vermek ve bu güçlerin bölgeden çıkarılması istenmiş, bölgedeki tüm devletlerin egemenliği ve toprak bütünlüğünü, sınırların dokunulmazlığı tasdik edilmiş, AGİK çerçevesinde barış süreci desteklenir, Minsk Konferansının ivedilikle çağrılmasına ümit edilmiş, sivil halkın acılarını azaltmak için çatışma bölgesinde eyer alan tüm ilçelere insani yardımda bulunulmasına ilişkin uluslararası faaliyetlerin engelsiz bir şekilde sağlanması ifade edilmişti. Güvenlik Konseyi Başkanının bu önemli bildirisinde bazı kusurlar da yok değildi. Şöyle ki, Kelbecerin işgalinin yerli Ermeni silahlı güçlerinin hareketi olarak kaleme verilmesi gerçekliği yansıtmıyordu. Çünkü Dağlık Karabağ Ermenilerinin Azerbaycan topraklarını işgal edebilecek bir silahlı teşekkül oluşturmak için yeteri kadar insani, mali ve ekonomik gücü ve savunma sanayi potansiyeli yoktu. Güvenlik Konseyi Başkanının bildirisinden sonra Rusya barış inisiyatifinde bulundu. 8 Nisanda Soçi'de Rusya Savunma Bakanı Pavel Graçov'un, Azerbaycan ve Ermenistan temsilcilerinin katıldığı görüşte Azerbaycan tarafı, işgal güçlerinin bölgeden, ayrıca Kelbecer'den çıkarılmasını istedi. Ermenistan temsilcileri bu talebi geri çevirdiler. Onlar Ermenistan'ın abluka altında tutulduğunu, ordu birliklerinin çıkarılmasını Mehri yolunun açılmasıyla ilişkilendirdi-

ler. Böyle Soçi görüşmesinden her hangi bir sonuç alınmadı¹²².

11 Nisanda Azerbaycan yeniden BM Genel Sekreterine başvuruda bulunarak Ermenistan'ın işgal eylemlerinin, yeni dünya düzeninde Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün ihlali olarak değerlendirdi ve işgalin önlenmesi için gereken önlemlerin alınması talebinde bulundu¹²³. 14 Nisanda BM Genel Sekreteri konuya ilişkin konuşma yaptı. Azerbaycan'ın talebi üzerine toplanan BM Güvenlik Konseyi toplantısında Ermenistan ordusu tarafından Kelbecer'in işgali meselesi müzakere edildi. 30 Nisan 1993 tarihinde Güvenlik Konseyi Azerbaycan'ın Kelbecer ilçesi ve diğer işgal edilmiş topraklardan tüm işgal güçlerinin derhal çıkarılmasını isteyen 822 No'lu kararı kabul etti¹²⁴. Bu karar Güvenlik Konseyi Başkanının 29 Ocak ve 6 Nisan 1993 tarihli açıklamalarına ve BM Genel Sekreterinin 14 Nisan tarihli konuşmasındaki hususları esas almıştı. Karar kabul edildikten birkaç gün sonra, 3 Mayıs'ta ABD, Rusya ve Türkiye barış önerisinde bulunarak bir eylem planı hazırladılar¹²⁵. Üç taraflı acil eylem planı Azerbaycan ve Ermenistan'a gönderildi. Plana göre, çatışan güçler 27 Marttaki duruma getirilecek, 60 günlük ateşkes ilan edilecek, gözlemciler Kelbecer'den Ermeni güçlerinin tahliyesini onaylayacak, Minsk Grubu müzakereleri devam edecekti. Azerbaycan bu

(119) Ermenistanın Azərbaycan Respublikasına hərbi təcavüzü haqqında dünya ölkələrinin parlamentlərinə, Avropa Parlamentinə, ATƏM-ə və BMT- Azərbaycan Respublikası Milli Şurasının müraciəti. 1 aprel 1993-cü il. ACDİB Arşivinin belgeleri. 1993.

(120) Идентичные письма Президента Азербайджана на имя Генерального секретаря и председателя Совета безопасности. 3 апреля 1993 года; Заявление Министерства Иностранных Дел Азербайджанской Республики. 4 апреля 1993 года; - Гасанов Г. Письмо в Совет Безопасности ООН. 1992-1993, с. 78, 82.

(121) Təhlükəsizlik Şurası sədrinin bəyanatı. Gəsanov G. Pисьмо в Совет Безопасности ООН. 1992-1993, с. 89.

(122) Запись переговоров в Сочи. 08. 04. 1993. ACDİB Arşivinin belgeleri. 1993. Münaqişəli problemlər idarəsi. Qarabağ probleminə dair sənədlər. 2-ci hissə. Klasör No: 22, v. 109-112.

(123) Письмо Президента Азербайджанской Республики от 11 апреля 1993 года на имя Генерального Секретаря. Гасанов Г. Письмо в Совет Безопасности ООН. 1992-1993, с. 100.

(124) Resolution 822 (1993) Adopted by the Security Council at its 3205 th Meeting on 30 April 1993. - Aggression of the Republic of Armenia Against the Azerbaijani Republic. Information Bulletin. 1994. The Ministry of Foreign Affairs of the Azerbaijan Republic. Baku, 1994, p. 13-14.

(125) U. S. Hores for Acceptance of Nagorno Karabakh plan. State Department Report. 3 May 1993. - United States Information Service.

önerileri kabul etti, Ermenistan geri çevirdi. Ermenistan Cumhurbaşkanı Levon Ter Petrosyan 26 Mayıs'ta yaptığı açıklamada Dağlık Karabağ ahalisinin güvenliği ve hakları konusunda güvence isteyerek, Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ sorununun silahlı yolla çözümünden el çektiğine tam inanmadığını bildirdi¹²⁶. 3-4 Haziranda AGİK temsilcileri Roma'da bir araya gelerek çözüm için acil bir belge hazırlayarak taraflara gönderdiler. Bu belgeye göre, Ermenistan Silahlı Kuvvetleri 15 Hazirandan itibaren Kelbecer'i boşaltmaya başlayacak ve 20 Haziranda bu süreci tamamlayacak, bölgeye AGİT'in 50 gözlemcisi gelecek, 7 Ağustostan geç olmayarak Minsk Konferansı faaliyete başlayacaktı. Azerbaycan bu planı kabul etti. Ermenistan ise bir ay süre istedi. Bir ay içinde Azerbaycan'da durum gerginleşti. Toprakların işgali, askeri ve siyasi alanda yaşanan başarısızlıklar bir kriz ortamı yarattı. Böyle bir durumda tanınmış politikacı ve büyük devlet adamı Haydar Aliyev 15 Haziran 1993 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti Başkanı makamına seçildi. Bir müddet sonra Azerbaycan Cumhuriyetinin Cumhurbaşkanı Ebülfez Elçibey Bakü'yü terk ederek doğduğu Keleki köyüne gitti. 25 Haziranda Azerbaycan parlamentosu Haydar Aliyev'e aynı zamanda cumhurbaşkanı yetkilerini verdi. Bundan sonra da Azerbaycan Minsk Grubuyla çalışmaya devam etti¹²⁷. 1993 yılı temmuz ayı ortalarında M. Rafaelli Bakü, Revan ve Hankendi'ne sefer ederek durumu yerinde inceledi ve Ermenistan Silahlı Kuvvetleri tarafından işgal edilmiş toprakların boşaltılması gerektiğini açıkladı¹²⁸. Ermenistan BM Güvenlik Konseyinin 822 No'lu kararını ve AGİK Minsk Grubunun Roma'da hazırladığı Acil Eylem Programını yerine getirmede. Ermenistan Silahlı Kuvvetleri 23 Temmuz 1993 yılında yaklaşık 160 bin nüfusu olan Ağdam ilçesini işgal etti. Ağdam'ın işgalinden derhal sonra, Azerbaycan'ın talebi üzerine toplanan Güvenlik Konseyi 29 Temmuz'da Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü ve egemenliğini tanıyan, Ağdam ilçesi ve diğer işgal edilmiş topraklardan işgal

güçlerinin tam, derhal ve kayıtsız şartsız çıkarılmasını talep eden 853 No'lu karar kabul edildi.

18 Ağustos 1993 tarihinde Haydar Aliyev Güvenlik Konseyi Başkanına yeniden müracaatta bulundu¹²⁹. Müracaatta Güvenlik Konseyinin 822 ve 853 No'lu kararlarına uymayan Ermenistan'ın, işgal ettiği Azerbaycan topraklarından çekilmediği, bilakis yeni araziler işgal ettiği, Füzuli, Cebrayıl, Kubadlı istikametlerinde saldırıları daha da yoğunlaştırdığı ifade edilerek, saldırganın bir önce durdurulması için Güvenlik Konseyi oturumunun çağrılması talep ediliyordu¹³⁰. BM Güvenlik Konseyi Başkanı 18 Ağustos 1993 tarihli ve 3264 No'lu toplantıda bildiri sundu¹³¹. Bildiride Ermenistan ile Azerbaycan arasında ilişkilerin kötüleşmesinden duyulan endişe ifade edilirken, Fuzuli ilçesi istikametinde devam eden saldırıların ve askeri operasyonların derhal durdurulması, işgal edilmiş toprakların derhal boşaltılması isteniyordu. Fakat bu talepleri görmezden gelen Ermenistan 20-23 Ağustos 1993 yılında Fuzuli ve Cebrayıl ilçelerini işgal etti. 23 ve 30 Ağustos tarihlerinde Azerbaycan hükümeti Güvenlik Konseyi Başkanına müracaatta bulundu¹³². Bu müracaata yanıt verilmeden Ermenistan Silahlı Kuvvetleri 1 Eylül 1993'de yüzölçümü 802 km², nüfusu 30 bin 300 olan ve 95 iskan biriminden ibaret Kubadlı'yı iş-

(126) Заявление президента Республики Армения от 26 мая 1993 года. АС-ДІВ Арşивинин белгелери. 1993. Азәрбајҹан Республікасінын БМТ yanında daimi нүмәәндәлији илә yazışма. Мүнәқишәли проблемләр идарәси. Класөр No:S, v. 4-5.

(127) Азәрбајҹан Республікасі президентинин сәләһиәәтләрини һәятә кеçирән Азәрбајҹан Республікасі Али Советинин сәдри Heydər Əliyevin бәәнанатı. 5 iyul 1993-cü il. Мүстәәқлиийимиз әбәдидир. I kitab. Bakı, 1997, s. 19-21.

(128) Азәрбајҹан Республікасі президентинин сәләһиәәтләрини һәятә кеçирән Азәрбајҹан Республікасі Али Советинин сәдри Heydər Əliyevin və АТӘМ-ин Мінск конфрансинин сәдри Mario Rafaelinin биргә мәтбуат конфрансинда бәәнанатı. 14 iyul 1993-cü il. Мүстәәқлиийимиз әбәдидир. I kitab. Bakı, 1997, s. 32-42.

(129) Əliyev H. Ə. БМТ Тәһтүкәәсизлик Şurasının сәдринә. Surәти БМТнин баәс катибинә. 18 avqust 1993-cü il. Мүстәәқлиийимиз әбәдидир. I kitab. Bakı, 1997, s. 89.

(130) Письмо Осуществляющего полномочия Президента Азербайджанской Республики, Председателя Верховного Совета Азербайджанской Республики Гейдара Алиева на имя Председателя Совета Безопасности. АСДІВ Арşивинин белгелери. 1993.

(131) Заявление председателя Совета Безопасности ООН. 18 августа 1993 года. АСДІВ Арşивинин белгелери. 1993.

(132) Письмо постоянного представителя Азербайджана от 30 августа 1993 года на имя председателя Совета Безопасности. Гасанов Г. Письма на Совет Безопасности ООН 1992-1993, с. 267-269.

gal etti.¹³³. Güvenlik Konseyinin 14 Ekim 1993 tarihli ve 3292 No'lu oturumunda Ermenistan-Azerbaycan çatışmasına dair 874 No'lu karar kabul edildi¹³⁴. Kararda Güvenlik Konseyi Dağlık Karabağ ve çevresinde çatışmanın devam etmesinden, Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki gerginliğin bölgede barış ve güvenlik açısından tehlike oluşturabileceğinden endişe duyduğu, Azerbaycan'ın ve bölgedeki bütün devletlerin egemenliği ve toprak bütünlüğü, uluslararası sınırların dokunulmazlığı ve toprak elde etmek için güç kullanılmaması gerektiği, çok sayıda sivil insanın mülteci durumuna düşmesinden duyulan rahatsızlık ifade edilmişti. Ekim ayı sonlarında Ermenistan 707 km² yüzölçümü ve 83 iskan biriminden ibaret Zengilan ilçesini işgal etti¹³⁵. Azerbaycan'ın talebi üzerine toplanan Güvenlik Konseyi 12 Kasım 1993 tarihinde 884 No'lu karar kabul etti¹³⁶. Kararda Zengilan ve Horadiz'den, ayrıca Azerbaycan'ın son dönemde işgal olunmuş diğer bölgelerinden işgal güçlerinin çıkarılması istenmekteydi. Operasyonların durdurulması çabaları 1994 yılında da devam etti. 18 Ocak tarihinde Moskova'da Andrey Kozirev Azerbaycan Dışişleri Bakanı Hasan Hasanov, 20 Ocakta Ermenistan Dışişleri Bakanı R. Ovenasyan'la görüşerek Dağlık Karabağ çatışmasının çözüm yollarını müzakere ettiler. Aynı yıl 18 Şubat Moskova'da Rusya, Azerbaycan ve Ermenistan temsilcileri arasındaki müzakerelerde Rusya'nın hazırladığı 16 maddelik plan müzakere edildi. Fakat bu belgede işgal edilmiş bölgelerden bahsederken Şula ve Laçın'ın adı zikredilmemiş, işgalden kurtulacak bölgelere askeri güç bulundurulması konusunun BDT Bileşik Karargahına havale edilmesi öngörülmüştü.¹³⁷ Azerbaycan tarafı böyle bir öneriyi kabul etmedi.

14-15 Nisan 1994 tarihinde Minsk Grubunun Prag'da gerçekleştirdiği resmi olmayan görüşünde güven artırıcı önlemler müzakere edilirken taraflar Rusya'nın önerdiği barış planını kabul etmediler¹³⁸. Buna rağmen, Rusya planı kabul ettirmek için ça-

malarını daha da artırdı. 4-5 Mayıs 1994 yılında BDT PA'nın önerisiyle Kırgızistan'ın Bişkek'te Dağlık Karabağ çatışmasının çözümüne ilişkin hazırlanmış protokole Dağlık Karabağ'ın Ermeni toplumunu temsilcisinin imzasına müsaade edilirken, Azerbaycanlı ahalinin temsilcisine bu hak tanınmadı. Bu nedenle Azerbaycan tarafı nihai protokolü imzalamadı. Fakat sonradan belli kayıt şartla Dağlık Karabağ'ın Azerbaycanlı toplumunun temsilcisi de belgeyi imzaladı. Rusya ve AGİT'in çabaları sayesinde Ermenistan, Azerbaycan ve Dağlık Karabağ'ın Ermeni topluluğunun temsilcileri faks göndererek 12 Mayıs'tan itibaren ateşkes ilan ettiler. Böylece, "ne barış ne de savaş" vaziyeti yarandı. Ermenistan'ın silahlı müdahalesi ve işgalleri Azerbaycan'ın yeni petrol stratejisinin uygulanmasına engel olmaya çalışan bazı ülkelerin bir stratejisi olarak değerlendirilebilir.

Ateşkes ilan edilmesine rağmen Azerbaycan'a karşı Ermenistan'ın terörü dinmek bilmiyordu¹³⁹. Terör eylemleri Ermenistan devleti düzeyinde gerçekleştiriliyordu. Sadece 1989-1994 yıllarında Azerbaycan'ın sivil ahalisine ve tesislere yönelik 28 terör eylemi gerçekleştirilmişti. Eylemler sonucunda 2

(133) Агрессия Республики Армении против Азербайджанской Республики. Доклад по фактам агрессии представленный в международные организации. Баку, май 1994 г. АСДІВ Арşивинин белгелери. 1994. Ерменістан Республікасінын Азәрбајжан Республікасіна қарşı тәсәвүзү илә әлақадар маруза. Класör No:9, v. 36.

(134) Resolution 874 (1993) Adopted by the Security Council at its 3292 nd Meeting on 14 October 1993. Aggression of the Republic of Armenia Against the Azerbaijani Republic. Information Bulletin. Baku, The Ministry of Foreign Affairs of the Azerbaijan Republic, 1994, p. 20-22.

(135) Агрессия Республики Армении против Азербайджанской Республики. Доклад по фактам агрессии представленный в международные организации. Баку, май 1994 г. АСДІВ Арşивинин белгелери. 1994. Ерменістан Республікасінын Азәрбајжан Республікасіна қарşı тәсәвүзү илә әлақадар маруза. Класör No:9, v. 36.

(136) Security Council. Resolution 884. Aggression of the Republic of Armenia Against the Azerbaijani Republic. Information Bulletin. Baku, The Ministry of Foreign Affairs of the Azerbaijan Republic, 1994, p. 23-25; Compilation of the UN documents on the Armenia-Azerbaijan Nagorno Karabakh conflict. Baku, 2009, p. 55-57.

(137) Martin Sieff. Armenia Armed by Russia for battles with Azerbaijan. "The Washington Times", 1997, 10 April.

(138) 14-15 April (Prague) Informal Meeting of the Minsk Group. OSCE Archive in Prague. Decisions, adopted texts and background documents on the [Nagorno Karabach] conflict dealt with by the CSCE/OSCE Minsk Conference. 1992-2008, p. 21.

(139) Organization and implementation of terrorist activities by the Republic of Armenia Against the Republic of Azerbaijan. АСДІВ Арşивинин белгелери. Катіблик. Азәрбајжанın Австриядакı сәфрлијинә гөндөрилән санәдләр. 05. 10. 2001-07. 11. 2001. Класör No:6, v. 177-184.

binden fazla kişi ölmüş, yaralanmış veya sakat bırakılmıştır¹⁴⁰. İlerleyen yıllarda Ermenistan terör örgütlerinin ve istihbarat kurumlarının Azerbaycan'a yönelik terör eylemlerinin sayısı otuz ikiye yükselmiştir¹⁴¹.

5-6 Aralık 1994 tarihinde AGİK üyesi devlet başkanlarının Budapeşte zirvesinde Dağlık Karabağ çatışması ilk kez özel bir konu olarak gündeme alındı¹⁴². Zirvede, sorunun çözümüyle ilgili AGİK'in faaliyetlerini artırması gerektiği yönünde beş maddelik bir karar alındı¹⁴³. Ateşkes ilan edildikten sonra Minsk Grubunun faaliyeti esasen üç koldan devam edecekti: 1) Ateşkes rejiminin güçlendirilmesi 2) Silahlı çatışmaların durdurulması amacıyla kapsamlı siyasi anlaşma imzalamak için müzakerelerin devam ettirilmesi 3) İnsani sorunların çözümü. 1995 yılında Ermenistan, Azerbaycan ve Dağlık Karabağ'da yaşayan Ermeni ve Azerbaycanlı toplumların temsilcileri arasında Moskova'da yapılan müzakereler¹⁴⁴, Minsk Grubunun Stockholm, Moskova, Helsinki, Baden, Bonn vs. görüşmelerinde Şuşa ve Laçın'den Ermenistan Silahlı Kuvvetlerinin geri çekilmesi, Dağlık Karabağ'ın statüsü sorununun müzakeresi sırasında Ermenistan tarafının, kabul edilmesi imkansız talepler ileri sürmesi nedeniyle görüşmelerden her hangi bir sonuç alınamadı. Karabağ sorunu 2-3 Aralık 1996 yılında AGİK'in Lizbon zirvesinde¹⁴⁵ de ele alındı. Lizbon zirvesinin yekûn beyannamesinin 20. maddesi büyük tartışmalara neden oldu. Bu maddede Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü tanınmıştı. Lizbon zirve görüşünden sonra Minsk Grubu başkanlığıyla ilgili değişiklikler yaşandı. 1992'den itibaren Minsk Grubuna İtalya (1992-1993), İsveç (1994), Rusya (1995) ve Finlandiya (1995-1996) başkanlık ederken, 1 Ocak 1997'den itibaren Minsk Grubunun eşbaşkanları Fransa, Rusya ve ABD oldular. 1 Haziran 1992'de eşbaşkanlar çatışmanın çözümüne dair bir tasarı sundular¹⁴⁶. Tasarı, bir "paket çözüm" önerisi idi. İki bölümden oluşan bu öneri uyuşmazlıklarla ilgili ilk anlaşmanın sağlanmasını, anlaşmaya varılan hususların tümüyle barış paketine

yansımaları ve ileride bu eylemlerin hayata geçirilmesi öngörülmüştü. "Paket çözüm" gereği çatışma durdurulacak ve Dağlık Karabağ'ın statüsüne ilişkin anlaşma sağlanacaktı. Azerbaycan'ın söz konusu önerilerle ilgili yapıcı müzakerelere hazır olmasını beyan etmesine rağmen Ermenistan tarafı bu öneriyi geri çevirdi. Böylece "paket çözüm" önerisi kabul edilmedi.

10 Ekimde Strasbourg'da, Avrupa Konseyi üye devletleri devlet ve hükümet liderlerinin ikinci zirvesinde görüşen Haydar Aliyev ve Levon Ter Petrosyan'ın görüşmesi Minsk Grubu çerçevesindeki görüşmelerin yeniden başlaması yönünde bir umut ışığı olarak görüldü¹⁴⁷. Levon Ter Petrosyan'a göre, Azerbaycan Dağlık Karabağ'ı anklav durumunda kalması düşüncesinden, Stepanakert ise bağımsızlığın ön plana çıkarılması el çekmiştir. Böylece o, Karabağ'ın bağımsızlığından ve Ermenistan'a birleşme düşüncesinden vazgeçmesini olumlu bir adım olarak değerlendirmiştir¹⁴⁸. Levon Ter Petrosyan'a

(140) Хроника некоторых террористических и диверсионных акций, совершенных в Азербайджане за период 1989-1994 гг. АСДІВ Арşивинин белгелери. 1994. Катіблик. БМТ yanında Azərbaycan Respublikasının daimi nümayəndəliyi. Klasör N: S, v. 16- 22.

(141) Organization and implementation of terrorist activities by the Republic of Armenia Against the Republic of Azerbaijan. АСДІВ Арşивинин белгелери. Катіблик. Azərbaycanın Avstriyadakı səfirliyinə göndərilən sənədlər. 05. 10. 2001-07. 11. 2001. Klasör No:6, v. 177-184

(142) Budapest summit. 1994. Journal No:2- OSCE Archive in Prague. OSCE Budapest summit. 1994. File No:210, 281.

(143) 6 December (Budapest) Budapest Summit Document – Extract from chapter II devoted to Regionla Issues Intensification of CSCE action in relation to the Nagorno-Karabakh conflict. - OSCE Archive in Prague. Decisions, adopted texts and background documents on the [Nagorno Karabach] conflict dealt with by the CSCE/OSCE Minsk Conference. 1992-2008, p. 23-24.

(144) Azərbaycan Respublikasının xarici işlər naziri Həsən Həsənovun Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevə məktubu. 20. 02. 1995. АСДІВ Арşивинин белгелери. İKT idarəsi. Türkiyə mətbuatı Azərbaycan haqqında. 26. 05. 1994-15. 06. 1994. Klasör No:S, v. 28-31.

(145) OSCE. Lisbon summit. 2-3 December, 1996. -OSCE Archive in Prague. Lisbon summit. 2-3 December, 1996. Journal 1 and 2. Documents. List of participants. File No:226; Həsənov Ə. Azərbaycan və ATƏT. Ermənistan-Azərbaycan münəqışəsi və Dağlıq Qarabağ problemi ümumavropa təhlükəsizliyi fonunda. Bakı, 1997, s. 46.

(146) Armenia-Azerbaijan conflict. GRS. Issue Brief. September 24, 1997, p. 7.

(147) Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin görüşündə Ermənistan-Azərbaycan münəqışəsinin aradan qaldırılmasına dair müzakirə və danışıqların yekunu barədə məlumatın və mətbuat üçün birgə bəyanatın mətninin elan edilməsi. 10 oktyabr 1997-ci il. Müstəqilliyimiz əbədidir. XII kitab. Bakı, 2004, s. 305-306.

(148) Обзор газеты армянской общины во Франции "Гамк". "Гамк" о визите в Париж президента Армении Левона Тер Петросяна. АСДІВ Арşивинин белгелери. YUNESKO. 29-cu sessiya. 30-cu sessiya. 18. 07. 1996-04. 08. 1998. Klasör No:10, v. 120-122.

göre, Ermenistan hali hazırda güçlü olsa da ilerleyen dönemlerde gücünü kaybedecek ve elinde bulunduran mevzileri kaybedecektir. Bu yaklaşım Ermenistan'ın iç siyasetinde krize neden oldu. Ermenistan yönetimi müzakereleri uzatmak amacıyla sorunu Bakü ve Hankendi arasında doğrudan müzakereler yoluyla çözülebileceğini iddia ediyordu. Şubat 1998'de siyasi baskılar sonucunda Levon Ter Petrosyan istifa etmek zorunda kaldı. Bu gelişme, Dağlık Karabağ ve çevresinde Azerbaycanlı ahalinin öldürülmesinde ün kazanmış Robert Koçaryan'ın iktidara gelmesinin yolunu açtı. R. Koçaryan aşamalı çözüm önerisine ilişkin Ermenistan'ın onayını geri çekti.

Bundan sonra eşbaşkanlar yeni alternatifler üzerinde çalışmaya başladılar. 9 Kasım'da ortak devlet konseptine dayalı öneride bulundular¹⁴⁹. Bu konseptte göre Dağlık Karabağ bir cumhuriyet biçiminde ve Azerbaycan'ın uluslararası alanda tanınmış sınırları çerçevesinde Azerbaycan'la ortak bir devlet haline gelecekti¹⁵⁰. Bu öneriler Azerbaycan'ın egemenlik ilkesine ve Lizbon ilkelerine aykırı olduğu, işgal sonuçlarının kanuni hale getirildiği, fiilen Azerbaycan'ı topraklarının bir kısmının kaybedildiği anlamına geldiği için 19 Kasım'da Azerbaycan tarafından geri çevrildi. Bundan sonra Minsk Grubunun faaliyeti zayıfladı. Bu durumda 8 Şubat 1999 yılında Haydar Aliyev ABD Başkanı B. Clinton'a¹⁵¹, 20 Nisanda ise Fransa Cumhurbaşkanı J. Chirac'a¹⁵² mektup göndererek Minsk Grubunun ireli sürdüğü öneriler ve Azerbaycan'ın bu önerilerle ilgili tutumuna dair bilgi verdi ve Lizbon Zirvesinde kabul edilen ilkeler doğrultusunda çatışmanın çözümünde kararlılık sergilemelerini istedi.

Çözüm sürecini hızlandırmak amacıyla 1999 yılı nisan ayından itibaren Azerbaycan ve Ermenistan cumhurbaşkanları arasında doğrudan görüşmeler organize edildi.

Azerbaycan'ın Çözüm Politikası

Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgali sonucunda meydana gelmiş Dağlık

Karabağ çatışmasının barışçıl yoldan çözümü konusunda Ermenistan ve Azerbaycan'ın tutumları birbirine zıttır. Uluslararası hukuk normlarını ihlal ederek Azerbaycan topraklarını işgal altında tutan Ermenistan, sorunun çözülmesini istememekte olup barış sürecinin, dolayısıyla da işgal rejimini uzatmaktadır. Çatışmanın başlangıcından itibaren Ermenistan'ın hedefi Azerbaycan topraklarını işgal ederek bölgenin demografik dengesini değiştirmek olmuştur. Buna göre de Ermenistan, Dağlık Karabağ bölgesinin koparılması amacıyla çevresindeki bazı illeri işgal ederek denetim altında tutmak, Azerbaycanlı mültecilerin yurtlarına dönmelerini engellemek, her iki topluluğun eşit şartlar altında bir düşünce muhasebesi yapma olanağını engellemeye çalışmıştır. Ermenistan'ın sorunun çözümüne ilişkin her hangi bir olumlu tutum sergilememektedir. Statükonun devam ettirilmesi; hukukun üstünlüğü ve insan haklarının ihlali sonuçlarını kabul etmek veya şiddetin adalet üzerinde zaferi anlamına gelmektedir.

Azerbaycan tarafı çatışmanın barışçıl yoldan çözümüne taraftardır. Fakat toprak bütünlüğü konusunda her hangi bir tavizde bulunmamaktadır ve Ermenistan tarafının zorla dayatmaya çalıştığı "fait accompli" doğrultusunda her hangi bir çözümü kabul etmemektedir. Ermenistan Azerbaycan'ın içişlerine müdahale etmiştir: Azerbaycan topraklarını işgal ederek BM Şartını ve AGİT ilkelerini, Azerbaycan'ın uluslararası hukukla tanınmış sınırlarını ihlal ederek ve güç kullanarak topraklarını ele geçirmek amacıyla, ayrıca toprak

(149) Əliyev H. Ə. ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrləri ilə görüşündəki söhbətindən. 9 noyabr 1998-ci il. - Müstəqilliyimiz əbədidir. XVIII kitab. Bakı, 2006, s. 211-217.

(150) Michael Emerson and Nathalie Tocci. Borderland Europe's Towards a breakthrough in South Caucasus over Nagorno Karabakh. CEPS Commentary, Center for European Policy Studies, Brussels, 2001.

(151) Əliyev H. Ə. Amerika Birləşmiş Ştatlarının prezidenti B. Klinton maktub. 8 fevral 1999-cu il. - Müstəqilliyimiz əbədidir. XIX kitab. Bakı, 2006, s. 137-138.

(152) Əliyev H. Ə. Fransa Respublikasının prezidenti Jak Şirak maktub. 20 aprel 1999-cu il. Müstəqilliyimiz əbədidir. XX kitab. Bakı, 2007, s. 25-28.

(153) Azimov A. Armenia-Azerbaijan Nagorno-Karabakh conflict: Historical Background, Legal aspects and negotiation process. - Azerbaijan in global politics: Crafting Foreign Policy. Bakı, 2009, p. 293- 295; Azərbaycan-Ermenistan münaqişəsi üzrə tezislər. ACDİB Arşivinin belgeleri. 2009.

ve sınır sorunlarının çözümünde güç kullanmıştır, yasa dışı silahlı birlikler organize etmiş, bur tür birliklerine oluşumuna destek vermiş, Azerbaycan toprakların da terör eylemleri gerçekleştirmiş, güç kullanarak topraklarını işgal etmiş, toprak bütünlüğünün ihlal etmiştir. Ermenistan işgalci devlettir.

Azerbaycan'a göre sorunun çözümünde aşağıdaki ilkelerin dikkate alınması gerekir¹⁵³: Çatışma toprak bütünlüğü çerçevesinde çözülecektir, çözüm sürecinin amacı sadece Dağlık Karabağ çerçevesindeki yedi ilçenin iadesi değil, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün tamamen sağlanması ve bu çerçevede Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'ın sınırları içinde bulundurmak ve bu doğrultuda gereken statüyü sağlamak. Dağlık Karabağ çevresindeki yedi ilçenin geri verilmesi çatışmanın çözülmesi anlamına gelmez. Self determinasyon hakkı sadece toprak bütünlüğü çerçevesinde gerçekleştirilebilir. Uluslararası hukuk da zaten sorunun bu şekilde çözümünü öngörmektedir (internal self-determination). Uluslararası hukuka göre, self determinasyon hakkı hiçbir şekilde ülke topraklarının bir parçasını kendi iradesi dışında

ayrılmasına müsaade etmemektedir. Dağlık Karabağ'ın statüsünün belirlenmesi için yurtlarından kovulmuş Azerbaycanlıların geri dönmeleri ve Ermenilerle aynı düzeyde yaşam ve güvenlik şartlarının sağlanması gerekir. Sadece bundan sonra statü belirlenmesi yönelik müzakereler başlatılabilecektir. Laçın koridoru her iki tarafın ortak kullanımına verilerek yolun normal, güvenli ve devamlı kullanımını için güvence oluşturulabilir. Azerbaycan Dağlık Karabağ'ın kalkınması amacıyla orada yaşayacak her iki toplum için gereken her türlü şartları tesis etmeye hazırdır. Ermenistan tarafından işgal edilmiş toprakların boşaltılmaması bu sürecin gerçekleşmesi sürecindeki en büyük engeldir. Azınlık haklarının sorunları her hangi bir devlet veya yarı devlet tesis etmekle çözülemez¹⁵⁴. Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü sağlanmadan Kafkaslarda kalıcı bir istikrar sağlanması imkânsızdır.

(154) Комментарий правительства Азербайджанской Республики к резолюции Генеральной Ассамблеи ООН 55/85 "Всеобщее осуществление права на самоопределение". АСДІВ Арşивинин белгелери. Катіблик. Азәрбайжан Республикасının БМТ və диğәр бейнәлхалқ тәşкилатлар yanında даими нүмәйәндәлиyinә гөндәрилән сәнәдләр. 31. 05. 2001-20. 08. 2001. Класör No: S, v. 44-48; Комментарий правительства Азербайджанской Республики к резолюции Генеральной Ассамблеи ООН 56/141 "Всеобщее осуществление права на самоопределение". 19 декабря 2001 г. АСДІВ Арşивинин белгелери. 2002. Катіблик. БМТ və диğәр бейнәлхалқ тәşкилатлар yanında Азәрбайжан Республикасının нүмәйәндәлиyi. Класör No: S, v. 180-183.